

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrinde Sosyal Hayatın Temelleri

Berna Karagözoğlu¹

Yaşar Bedirhan²

Özet

Her toplumun kültürel, dini, sosyal ve devlet yapısı kendi anane, gelenek ve örflerine göre şekillenmektedir. Toplumların yapılarının temelinde var olan dinamikler, bir sonraki nesle aktarılır. Zaman içinde toplum yapılarında değişiklik gözlemlense de toplumlar baskın özellikleri ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Türk toplumu da aile yapısı, kültürel hayatı ve devlet yönetimi ile öne çıkmıştır.

Tarihin her döneminde devlet sınırlarını genişleterek cihan devleti olma isteği içerisinde bulunan Türkler, feth ettikleri coğrafyalarda kendilerine has düzenlerini kurmuşlardır. Asırlardır yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından Türk kültür, aile ve devlet yapısı üzerine çalışmalar yapılmıştır. Sözlüklere, divanlara, yazıtlara konu olan Türkler dillerinde barındırdığı söz varlıklarıyla araştırmacıları tarihin farklı dönemlerinde buluşturmuştur.

Çalışmamız Büyük Selçuklu döneminde devlet, kültürel hayat ve sosyal yapıya dair sıkça kullanılan sözcüklerin analizinden oluşmaktadır.

Giriş

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu bir İran devleti olarak gören bazı şarkiyatçılar bulunmaktadır. Tabii ki bu kesinlikle doğru değildir. Devrin kaynakları Selçuklu Devleti'ni Türk devleti olarak vasıflandırmaktadırlar. Kaynaklarda bu konu ile ilgili çok fazla bilgiler bulunmaktadır. Mesela Sıbt İbnü'l-Cevzi eserinin bir yerinde, Selçukluların Irak Amidi "Reisü'l-İrakeyn,

1 Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-7867-4724, brnkgzgzl@gmail.com

2 Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-3581-0682, caturalp@gmail.com

Abbasi veziri İbn Cahiri halifeye şikâyet ederek, onun Türk devletini (Selçuklular) Arap devleri haline getirmekle” itham etmiştir.³

Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Türk toplumunun hayatı, ahlaki ve davranış tarzı Yakın ve Orta Şark’ın sosyal sistemini değiştirecek tesirler meydana getirmiştir. Her şeyden önce Selçuklularla birlikte Türkler Şarkî İslam dünyasında hüküm süren mülki ve sınıfsal prensiplere temellenen sosyal statüleri alt-üst etmişlerdir. Türkler bu coğrafyada herkes için “*aşağıdan yukarıya doğru yükselme yolunu açan toplumsal anlayışı*” getirmişlerdir. Kölelerin böyle devlet sahibi olduğu bu anlayışta kabiliyetine, becerisine güvenen her insanın toplum içerisinde bütün sosyal, siyasi ve dini hakları elde etme hakkına sahipti. Ne İslam’dan önceki Sasani toplumunda, ne de kısa dönemlik Râşid halifelerden sonra (632-661) ortaya çıkan Emevi ve Abbasi toplumunda din olarak “ümme birliği/İslam kardeşliği” hukuku olsa da gerçek hayatta hiç te böyle olmamıştır. Bu açıdan bakıldığında Büveyhi devlet teşkilatı ve sistemi içerisinde yetişmiş Ebü’l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî’nin verdiği gerçek bir bilgiyi kaydetmek yerinde olacaktır: “449/1057 yılında Baş Kadı Ebu Abdullah Demgâni ile birlikte Tuğrul Bey’in Bağdat valisi Ebu Nâsır Ahmed Müstevfi’nin yanına gitmiştik. Bu sırada Tuğrul Bey Besâsîrî’nin ve Arapların peşinden Musul’a gitmişti. Valinin üzerinde Rum ipeğinden çok güzel bir elbise vardı. Bu sırada tabip Aşkariçer geldi. Validen durumunu ve şikâyetinin ne olduğunu sordu. Vâli cevap vermek yerine aniden elbisesini üzerinden çıkarıp yüz üstü yere uzandı. Vücudunun neredeyse tamamı çıban içerisinde idi. Onları tabibe gösterdi. Yarasını göstermek için gözümüüzün önünde bu şekilde soyunmaktan utanmadı. Sonra da kalktı ve oturdu. Ben de oradan kalktım ve bir daha onun yanına gitmedim. Hadiseyi Tuğrul Bey’in veziri Amidü’l-Mülk Ebu Nâsır Mansur İbn Muhammed Kunduri’ye söyledim. O, bu hadiseye güldü ve şöyle dedi: Vali ve diğer Türk olmayan idareciler halkın hizmetkârları ve küçük adamların temsilcileridirler. Bizim sayemizde vazife sahibi oldular. Güzel hizmetlerimiz neticesinde bu imkânlarla kavuştular. Çünkü, ilk ortaya çıktığı zaman şehirlerin reisleri ve büyükler (rüesâ el-bilâd va ekâbir) bu devletle barışmak istemediler ve kendilerini dışarıda tuttular. Bunun sonucunda da reddedildiler, imkânları ellerinden gitti ve mahvoldular. Ayak takımı (evbaş) ve küçük insanlar, alçaklar ve reziller Selçukluların hizmetine girdi. Böylece vazife sahibi oldular.”⁴

3 Sibt İbnü’l-Cevzî Şemsüddîn Ebü’l-Muzaffâr Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî, *Mir’âtü’z-zamân fi târîhi’l-a’yân*, Yayınlayan A. Sevim, TTK. Yayınları, Ankara 2011, s.117.

4 Ebü’l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Hefvâtü’n-nâdire mine’l-mu’akkâlîne’l-melhûzîn ve’s-sekââtü’l-bâdire mine’l-mugaffelîne’l-mahzûzîn*, Dumaşk 1967, s. 294-295.

Bu bilgi de bize göstermektedir ki Kündürî'nin devletin üst kademesinde vezirlik makamına çıktığı halde topluma nasıl baktığını ortaya koymaktadır. Bir misafirin yanında vücudunu doktora göstermesi “ayıp” olarak uygun hareket olmasa da, vezirin bu insanları “alçaklar, reziller, ayak takımı” olarak değerlendirmesi İslam'ın hâkim olduğu Orta ve Yakın Şark dünyasında Selçuklu Türklerinden önce devleti idare edenlerin halka bakışını açıkça ortaya koymaktadır.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Sultan Tuğrul'un 1038 yılında Nişabur'da onu karşılayan halkla görüşüp onların durumlarıyla yakından ilgilenmesi şehir idarecilerinin, daha da önemlisi din adamlarının şaşkınlığına sebep olmuştu. Çünkü onların anlayışına göre, Sultan nasıl olur da, küçük idarecilerle hele hele de sıradan insanlarla muhatap olamazdı.⁵

Selçuklu Devrinde Türk Toplumu

Selçuklu toplum yapısı ve sosyal hayatı İslam öncesi Türk toplum yapısı sosyal hayatının devamı mahiyetinde idi.⁶ Selçuklulardan önce, Selçuklular devrinde ve daha sonrasında Türk toplumu ve sosyal yapısının umumi yapısı şöyleydi: *ocak/ağul/ars*, (aile, soy-sop), *ağul*, (aile, aşiret), *oğuş* (kan akrabalığına dayalı soy), *uruş* (yakın ve uzak kan akrabalığına dayalı belli bir topluluk), *oba* (kabile), *omak/oymak/aymak* (kabile, boy), *bod/boy* (boy), *ox/ok* (boylar), *bodun/budun* (kavim), *soy* (ırk, sülale, kabile), *bağ* (halkın bir kısmı), *töbe/töbö* (yığın, kütle), *ulus/ulus* (millet), *bukun* (halk), *il/el* (devlet), *töre/türe* (kanun), *yasa/yasağ* (kanun).⁷

Kaşgarlı Mahmud Türk ve Arap toplum ve sosyal yapısının şeklini şu şekilde ortaya koymaktadır:

Araplarda: Kabile-şuub-kavim-fasıla- 'imare-batın-fahz.

Türklerde: budun-boy-oguş-oba-uruğ-bukun-kapkazaş.⁸

Türk toplumunda sosyal hayatın aile (ocak) ile başlayıp devlette (il/el) tamamlandığı, töre (yazısız kanun) nizam ve intizama uyulmadığı zaman sürgün edildiği ortaya çıkmaktadır. Bu hiyerarşinin merkezinde aile yer almaktadır. Aile Türklerde ilk ve en önemli ocaktır. Buna göre de Türklerde

5 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3. Cilt Alp Arslan ve Zamani*, TTK. Basımevi, Ankara 2011, s. 298.

6 İ. Kafesoğlu, *Türkler ve Medeniyet*, Hamle Yayınları, İstanbul 1995, s. 219.

7 A. İnan, “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, (2. Baskı), c. I, s. 628-644.

8 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, (Tıpkıbasım), Ankara 1990, I, s.52, 56, 202, II, s. 165, III, s. 103.

aileye ocak denilmektedir.⁹ Ocağa “*ağıl*”, “*arıs*” da denilmektedir. Arıs “arış” şeklinde de ifade edilmektedir.¹⁰ Aile ile birlikte birkaç ailenin birliğini ifade ettiği gibi çadır anlamına da gelen “*ağıl*”¹¹ kabilenin bir kısmı anlamına da gelmektedir. Kabile anlamında da kullanıldığı bilinen bu kelime¹² zamanla farklı manalarda da kullanılmıştır. Bugün Batı Türk lehçelerinde üç ayrı şekilde kullanıldığı görülen ağıl kelimesi, 1. Yaylada hayvanları tutmak için etrafı çitlerle çevrili üstü açık yer, 2. Kışlakta koyunları tutmak için etrafı ve üstü kapalı yer, 3. Atların korunduğu “tavla” anlamında kullanılan yer olarak kullanılmaktadır.¹³ Ağıl kelimesi eski Türk yazıtlarında da “*ağıl*” şeklinde geçmektedir. Bu da bize kelimenin aslının/kökeninin “*ağıl*” şeklinde olduğunu göstermektedir.¹⁴

Ağıl’dan sonra daha büyük toplumsal ve içtimai teşkilat olarak “*oğuş*”un geçtiğini görmekteyiz. En eski Türk yazıtlarında *oğuş* adı Türk hakanlarının kendi milletine hitap ederken yakın akrabaları için geçmektedir: “*biriki oğuşum*”.¹⁵ Bu kelimenin kan akrabalığını ifade eden bir terim olduğu kaydedilmektedir. Kül Tigin kitabesinde geçen bu kelimeyi “*soy*” olarak tercüme eden H. N. Orkun, kelimeyi: “*Hakanın mensubu olduğu soy, boy*”, olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Kaşgarlı Mahmud’un Divan’ında ise bu kelime “*oğuş- el-aşiret*” olarak kaydedilmiştir.¹⁷ Besim Atalay ise bu kelimeyi “*İnsan, oymak*” olarak tercüme etmeyi tercih etmiştir.¹⁸ Çağdaş Türk lehçeleri içerisinde sadece Yakut lehçesinde *us* (*us* < *uus* > *uus* < *ovus* > *oğuş*) sözü vardır. Yakutlarda “*ağa usa*” – ata oğuş (baba tarafından akrabalar) “*ije usa*” – ana

9 Dede Korkud destanında da “*ocak-ev-eşik, yurt*” manasında gelir. Bak. *Kitabi-Dede Qorqud izahlı lügeti*, Bakı 1999, s. 141.

10 V.V. Radlov, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) Tom 1, çast’ 1, Imperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1898-1911, I/1134-1136.

11 Oğuz lehçesinde *Ağıl*, yakut lehçesinde *ıal*, Çuvaş lehçesinde *yal*, Yenisey-Altay Türklerinde *aal*, Kıpçak lehçesinde *ail/avul/aul/avıl*, Osmanlıcada *avlu*, Azerbaycan lehçesinde *ağıl/ahl* olarak geçmektedir.

12 Radlov, *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi), II/1451.

13 *Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lügeti* (ADDL), Bakı 2007, s. 14.

14 İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 638-639.

15 Kül Tigin Kitabesi Güney cephesi: “Tenri teg tenride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödkе olurtım. Sabımın tüketi esidğil: ulayı iniyigünim, oğlanım, biriki oğışım, bodunım, biriye şad apıt begler, yıraya tarkat büyüruk begler, otuz...// Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözüümü tamamıyle işit. Bilhassaküçük kardeş yedenim, çocuğum, bütün soyum, milletim, güneydeki şadpıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyrukbeyleri, Otuz Tatar..... | Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2009, s.33.

16 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 22.

17 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 61.

18 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 59, 69, 83, 130, 246.

oğuş (anne tarafından akrabalar) ifadeleri yer almaktadır.¹⁹ Bütün bunlardan “*oğuş*” kelimesinin “*soy*” manasına geldiğini söylememiz mümkündür.

Türk toplum yapısı içerisinde Oğuş’tan sonra bir derece aşağıda *uruğ* gelmektedir. Toplumsal yapıda aileden sonra gelen ikinci unsur “*uruğ*” yani “*aileler birliği*”dir. Aileler birliğini, kısaca sülale olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.²⁰ Kelime Eski Türk Yazıtları’nda Kül Tigin Kitabesi’nin doğu kısmında yer almaktadır.²¹ Kaşgarlı’da bu kelime “*tane, tohum*” manasında gösterilmektedir.²² Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig adlı eserinin bir çok yerinde geçen “*uruğ/uruş*” kelimesi “*nesil, neseb, soy ve kabile*” manasına gelmektedir.²³ A. İnan’a göre *uruğ* “*bir tohumdan türediklerine inanlar topluluğu*”.²⁴ Günümüzde bir çok Türk lehçesinde rastladığımız “*uruğum/tırığım*” sözüne Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib’in eserlerinde “*uruğ-tarığ*”, “*uruğluğ tarığluğ*” şeklinde rastlanılmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde bu kelime “*uruk, ruu, uruv, uru, uru*” şekillerinde geçmektedir. Osmanlıcada “*uruğ*” şeklinde geçen bu söz Azerbaycan lehçesinde “*uruğ, uğurlu*” şeklinde geçmektedir.

Uruğ’dan sonra Türk toplum yapısının en büyük teşkilatlanmasına “*oba*” denilmekteydi. Talas yazıtlarında “*uyalu*”²⁵ şeklinde geçen bu sözün “*obakabile*” anlamına geldiği bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud eserinde “*oba*” sözünün Oğuzca olduğunu ve “*kabile*” manasına geldiğini kaydetmektedir.²⁶ Osmanlıca “*kabile, aşiret*” demek olan *oba* Şemseddin Sami’ye göre “*çadır halkı, göçer ailesi*”²⁷ manasında idi. *Oba* sözü, Selçuklular döneminde *kabile*

19 İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 631.

20 C. Balcı, *Türk Devlet Töresi*, Bilge Oğuz Kitabevi, İstanbul 2018, s.86.

21 Kül Tigin Kitabesi Doğu tarafı 10: “Yağı bolıp itiniü, yaratunu umaduk yana içikmiş. Bunça isig, küçüg birtükgerü sakınmatı. Türk bodun, ölüreyin, *uruğsıratayın*, tir ermiş, yokadu barır ermiş. Üze Türk tenrisi, Türk iduk yiri// Düşman olup aralarında nizam ve intizam yapmadıklarından tekrar (Çine) dehalet etmişler. Bunca işini, gücünü verdiği düşünmedi. Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahvedeyim; der imiş [ve] mahvetmeye yürür imiş. [Fakat] yukarıda Türk Tanrısı, Türkün mukaddes yeri”. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.34.

22 “*Uruğ ekti*”, “*uruğ tarık*” – Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 63-64.

23 *Ay ezgü kılınç aslı ezgü uruğ*
Ajun kalmasını sizingsiz kurug. Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Say Yayınları, İstanbul 2016, s.20.

24 İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 631.

25 Talas Abideleri II:3 “Altı *uyalu* ebimi ibire gize sinil inal ölmüş //Altı tayfalı evimi dönerek, gezerek küçük bacım Inal ölmüş” – Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 415 vd.; Nurdin Useev, “Talas’ta Yeni Bulunan Eski Türk Yazıtı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 41, Erzurum 2009, ss.17-24; Rysbek Alimov, “Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzeltmeler (2. Talas Yazıtı Örneğinde)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 65 (1), 129-144.

26 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 86.

27 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türk*, s. 184: Oba.

manasında olup, herhalde birçok ailenin bir araya gelmesinden ve ortak sürüye sahip olmasından meydana geliyordu.

Omak/oymak/aymak da “*kabile*”²⁸ manasında kullanılmaktaydı. Oğuz Türkleri tarafından “*oymak/oymag*” şeklinde ifade edilen kelimenin V. V. Radlov Çağatay ve Uygurcada “*omak*” şeklinde kullanıldığını belirtmektedir.²⁹ Yakutlarda “*omuk*” şeklinde kullanılan bu sözün “*aymah/aymak*” şeklinde okunduğu bilinmektedir.³⁰ *Aymak/oymak*, Türklerde bir boyun da adıdır.³¹ Her halde “*omak/oymak/aymak*” Türkçe “*oba*” sözünün Moğulcaya “*obag/obog/obox*” şeklinde girmesi, buradan da “*omuk/omug*” yeniden Türk lehçelerine geçmiş halidir.³² Zira Moğol dilinde “*omuk/omug*” kavim ve kabile manasındadır. Kalmuklarda da bu söze “*omug*” şeklinde rastlanmaktadır ki burada da “*kabile, soy, klan*” anlamına gelmektedir.³³

Oymag/oymağ sözü daha çok Azerbaycan ve Anadolu’ya yerleşen göçebe Türkmenler Yörükler³⁴ arasında kullanılmaktadır.³⁵ Şemseddin Sami’nin lügatinde bu kelimenin “*kabile*” manasında kaydedildiği açıkça görülmektedir.³⁶ Yakutlarda söylenen; “*xaya omukkunuy?*” ifadesi “*hangi kabiledensin*” anlamına gelmektedir. Anlaşılan odur ki, *oymag/oymağ* Türk

28 J. Chelhod, “Kabıla”, EI2 (İng.), IV, 334-335.

29 Radlov, *Opıt*, I/63-64, 1166.

30 İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 637.

31 Bugün Afganistan’ın kuzey-batı bölgesinde yerleşmiş olan Aymaklar burada kendi isimleriyle bilinen eyalette yaşamaktadırlar. 800 bin civarında bir nüfusa sahip olan ve Türk/Moğol soyundan gelen Aymaklar Hanefi/Sünni inanca sahiptirler. Bugün çoğunluğu kendi dillerini unutan Aymaklar Tacikleşmiştir. İçlerinden küçük bir grup Türkçe konuşmaktadırlar. Çar Aymaklar; Firuzkuhi, Taymeni, Cemşidi ve Teymuri adlı dört boydan oluşmaktadır. Çar Aymak kelime anlamı olarak dört boy demektir. Teymuriler Sünni olup Firuzkuhi, Taymeni, Cemşidi boyları Caferi-Şii’dir. Afganistan’da tahminen 450-500 bin civarında Çar Aymak yaşadığı varsayılmaktadır. Çar Aymaklar arasında halen göçebe ve yarı göçebe olarak yaşayanlar vardır. E. Oğuz, *Hedef Ülke Afganistan*, İstanbul 2009, Doğan Kitap s. 43; Sinan İlhan, “Türk ve İslam Tarihinde Bir Sayfa: Bâbürnâme’de Hazarlar”, *Dini Araştırmalar* 25/63 (Aralık 2022), 603-630; S. Şahin, “Afganistan’daki Türkmen Varlığı ve Kültürü Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi Dergisi*, 5(3), 1144-1160.

32 İnan, “*Oba, Obo Sözlere Hakkında*”, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, s. 614-616.

33 İnan, “Türk Etnolojisini”, *Makaleler ve İncelemeler*, I. s. 637-638.

34 Ahmet Caferoğlu, “Anadolu Etnik Yapısının Oğuz-Türkmen-Yörük Üçlüsü”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V, cüz: 1-4, İstanbul 1973, s. 78.

35 Cengiz. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul 1987, s.13-14; Mehmet Ak, *Teke Yörükleri*, TTK. Yayınevi, Ankara 2015, s. 1-15; Mehmet Ak, “Antalya’da Yörükler ve Yörük Kültürü”, *Dünden Bugüne Antalya*, c. 2, Antalya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Antalya 2010, s. 332; Nesrin Güllüdağ, “Bursa İlindeki Boy, Oymak, Oba ve Kişi Adlarından Oluşan Yer Adları”, Bursa Uludağ Üniversitesi I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildir Kitabı, Bursa 2002, ss.667-674;

36 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, s. 228: Oymak.

toplum yapısında *obadan* daha büyük olup, aynı yurda yerleşen bir kavmi veya kabilenin tamamını ifade etmektedir.³⁷

Türk toplum yapısında yer alan bir diğer unsur ise *bod/boy* idi. Kabilelerin bir araya gelmesiyle meydana gelmektedir. Bod, eski Türk sosyal yapısında belirli bir topluluk birimini ifade etmektedir. Aile ve soyların bir araya gelmesi ile “*boy*” teşekkül eder.³⁸ Boy “*bod*” şeklinde Tonyukuk Kitabesi’nde ve Moyun Çur Kitabesi’nde (Sine-Uసు) de geçmektedir.³⁹ Göktürkler ve Uygurlar zamanında “*bod*” şeklinde kullanılan bu kelime XI. yüzyıl Oğuz lehçesinde “*boy*” şeklini almıştır.⁴⁰ M. Altay Köymen’in Kaşgarlı Mahmud’a atfen bildirdiğine göre umumiyetle Türkler 20 boydan meydana gelmektedir. Oğuzlar (24 Oğuz boyu) bunlarda yalnızca birini oluşturmakta idi.⁴¹ “*Oğuzlarda birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selamlaşırlar; sonra “boy kim” diye sorarlar: “Hangi kabiledensin?” demektir: “Salgur” diye cevap verir. Yabut kitabın (Kaşgarlı kendi divanından bahsediyor) baş tarafından söylediğim boy adlarından birisini söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar. Yabut durmaksızın ayrılırlar. Böylelikle birisi öbürünün kabilesini tanımuş olurdu*”.⁴²

İslam öncesi Türklerde “*boy kimliği*” kutsal kabul edilmekteydi. Türkler mensubu oldukları din, boy ve devletten bağımsız olarak karşılaştıkları

-
- 37 Oğuz boy adı taşıyan cemaatler için bkz. M. Ali Ünal, “XV. ve XVI. Yüzyılda Teke Sancağında Cema’at ve Aşiretler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2, Isparta 1996, s. 224; Faruk Sümer, “Anadolu’da Oğuz Boylarına Ait Yer Adları”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 338-354; Tüncer Gülensoy, “Alanya-Antalya Yöresindeki Türk Yer Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Talip Yücel’e Armağan*, yıl: XXXIII/1-2, (1995), Ankara 1997, s. 133-134; Kemal Göde, “Tarih İçinde Oğuz Boyları ve Göller Bölgesindeki İzleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 8, Isparta 2003, s. 30-53; Osman Gümüşçü, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 363; Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı Döneminde Türkiye’nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Yörtürk Vakfı Yay., Ankara 2000, s. 141-142; Yusuf Halaçoğlu, *Türkiye’nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babiâli Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 98-103.
- 38 Kaşgarlı Mahmud, *Divan*, I, s. 237, 238, 338; II, s. 209,274; III, 141. Boyda: *Divan*, I, s. 44,51. Boynu; *Divan*, I, s. 316.
- 39 **Moyun Çur Kitabesi** 22: “... Men taşıkayın – timis, kör, bod kalında 23. “kabışalm” –timis// Ben isyan ettim demiş. Gör boy kal-meşede demiş. 40: Garluq bod kalmadı// Karluk boyu kalmadı: **Tonyukuk Kitabesi**, 4: “bod kladı// boy kalmadı”, 60: “Kapagan Kağan Türk sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteği erti// Kapagan hakan (ve) Türk milletinin yerinde hem cemaat, hem millet, hem insanlar sahihsiz kalacak idi. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 100, 119, 163 vd.
- 40 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 141.
- 41 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 303.
- 42 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 338, III, s. 141; Eşref Üzülmöz, *Divanı Lüğati’t-Türk’de Geçen İdari Vē Askeri Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2012, s. 20-22.

zaman kendi kimliklerine saygı alameti olarak selamlaştıktan sonra tanışmak için birbirlerine “*hangi boydansın*” diye sorarlardı.⁴³ Türklerde “*boy*” arka, güç, yardım, yardımlaşmak, sığınmak anlamında idi. Boy eski Türk toplum anlayışında aileden ve hatta devletten de önce ve üstün kabul edilmekteydi. Bir Türk *yorulduğunda*⁴⁴, ihtiyacı olduğunda⁴⁵ herkesten ve her şeyden önce kendi boyuna seslenir, kendi boyunu yardıma çağırırdı. Kaşgarlı Mahmud “*boyda tükenmek yoktur*” inancının ve prensibinin hâkim olduğunu yazmaktadır.⁴⁶ İki boy arasında düşmanlık meydana geldiğinde “*boy ikki bile alkıştı*”; kimin hangi soya ve sopa mensup olduğu ise “*anın tübi tüzi kim?*” demektedirler.

Görüldüğü üzere Türkçede en geniş manası ile değerlendirilen bod “*boy*” kelimesi eski Türk sosyal yapısında şüphesiz belirli bir topluluk birimini ifade ediyordu. Şöyleki: Aileler veya soylar bir araya geldiği zaman “*boy*” teşekkül ediyordu. Boyların ayrı toprakları, çeşitli damgalarla birbirinden ayıran edilen hayvan sürüleri ve silahlı kuvvetleri mevcuttu.⁴⁷ Boy’un başında boy’daki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boy’un menfaatlerini korumak ile vazifeli bir bey bulunurdu.⁴⁸ Bey’in seçimle iş başına geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁹ Boy beylerinin nüfuzu, askerî kuvvet ve malî kudretine bağlı olup, cesareti ve doğruluğu ile tanınmış kişilerdi. Belirli arazisi ve kendilerine ait silahlı kuvvetleri olduğu için siyasî bir nitelik taşıyan boyların beyleri devlette Kağan ile millet arasında bir köprü durumundaydılar.⁵⁰

Kitabelerde geçen cümlelerden “*Buyruk beyleri, Dokuz Oğuz beyleri, milleti ...*”, “*Türk beyleri, milleti*». “*Türk Oğuz beyleri, kavmi işitin...*”, “*Türk beyleri, kavmi, böylece düşünün...*”, “*Türk beylerinin, kavminin...*”. Anlaşılabacağı gibi, Hakan hitap ederken çoğu yerde milletten önce “*bey*” lere seslenmekte idi. Devlet idaresinde “*Beyler*” ile “*millet*” arasında yâni idare eden beyler ile, idare edilen topluluk arasında bir anlaşmanın bulunması, milletin varlığı için şarttı. Bey ile milletin beraber olduğu zamanlarda devletin güçlü olduğu, bey ile milletin ayrıldığı zamanlarda devlet zayıflamakta hatta çökmekte idi.

43 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 338, III, s. 141.

44 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 238.

45 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 209.

46 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 44.

47 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 55 vd.

48 İ Kafescöglü, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, s. 202.

49 Kafescöglü, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, s. 203.

Bu suretle Çinliler her durumda olduğu gibi bey ile millet arasına da girerek siyasi emellerine ulaşabiliyorlardı⁵¹.

Boyla birlikte “ok/og/ox” (Altay ve Kırgızlarda “uk”) adları da kullanılmaktadır. Türkçede ok’un çeşitli manalara vardır.⁵² Ok’un bir manası da eski Türk topluluğunda boy’u ifade etmektedir.⁵³ Orhun kitabelerine göre, Batı Gök-Türklerini meydana getiren boylara “On-ok” adı verilmektedir. Nitekim bunlar 5’i doğuda, 5’i batıda olmak üzere 10 “boy” dan kurulu idi, Doğudaki 5 To-lu boyunun başında 5 Çor ve batıdaki 5 Nu-şi-pi boyunun başında 5 Erkin bulunuyordu.⁵⁴ Bu unvanları taşıyan her bir başbuğa Kağan tarafından onların, merkebe bağlı olduklarını belirlemek üzere birer “ok” verilmişti.⁵⁵ Çin kaynaklarına göre, 552 yılında Gök Türk Devleti kurulurken ordu on kısma ayrılmış ve bu kıtaların her birine de “ok” verilmişti.⁵⁶

Görülüyor ki, ok bir tabiiyet sembolü idi ve sosyal yapı da ok, tabii bir boy’u yâni siyasi yönden bağımlı boy’u ifade ediyordu. Keza kendi aralarında, birbirine bağlı olarak siyasî birlik meydana getirmiş boy’lar birliğine de “Oğuz” deniyordu. Orhun kitabelerindeki Oğuz birliği böyle idi.⁵⁷

Boyların birliği Türk kavmini, bazen de Türk milletini meydana getirmekteydi. Türklerdeki “millet” anlayışının ne kadar güçlü olduğuna İbn

-
- 51 Eski Türklerin çeşitli boy adları hakkında bk. İ. Kafesoğlu, “Tarihte “Türk adı”, *Reşid Rahmetli Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s.306- 319.
- 52 "Yay ile atılan ok" (bk. Kitabeler, I, doğu, 33, 36; Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 429; Eski Uygur sözlüğü, s. 140; G. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Wiesbaden, II, s. 153; G. Clausen, “Three Mongolian Kotes”, *Prof. Dr. B. Rintchen Armağanı*, Wiesbaden, 1966, s. 76. Hisseyi paylaşmak üzere atılan ok, çekilen kura, mirasta düşen pay, hisse” (bk. Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 37, 48; G. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, s. 153. Ayrıca kitabelerde "okıglı kelti = çağırıp geldi" (bk. Kitabeler, II, doğu, 28), "Oğuz okın kelti « Oğuzların hepsi geldi (bk. Kitabeler, Tonyukuk, güney, 16) ve Kaşgarlı, *Divan*, I, de "ol meni okıdı/ o, beni çağırdı", "olar bir ikindi birle okıştılar/ onlar birbirlerini çağırıldılar", "Eren Alpi okıştılar", "yiğitler çağırıştılar" (bk. Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 186, 359; III, s. 254) ifadelerinden anlaşıldığı gibi, hükümdar kendisine tabii olan boy'lara bir haber göndererek davet etmesi "ok" gönderilmesi suretiyle oluyordu ki, bundan da "ok" un tabiiyet sembolü olduğu anlaşılmaktadır (bk. O.Turan, Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması, *Belleten*, Temmuz 1945, Cilt 9 - Sayı 35, ss. 305-318.
- 53 İnan, “Türk Etnolojisini”, *Makaleler ve İncelemeler*, I. s. 183.
- 54 Kafesoğlu, “Tarihte “Türk adı”, s. 232.
- 55 Edouard Chavannes, *Batı Türkleri / Çin Kaynaklarına Göre*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.27.
- 56 B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I, İstanbul 1971, s. 110.
- 57 Sonradan ad halinde kullanılan Oğuz kelimesinin de aslında aralarında birlik kurmuş kabileler demek olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz kelimesinin "ok + z" (ok'lar) olduğu hakkında (bk. Kafesoğlu, “Tarihte “Türk adı”, s. 130). Ayrıca ok sahibi Üç-ok'ların, Boz-ok'lara tâbi olması hakkında bk. K. Eraslan, Boz-Ok Ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 34 (1986), ss.5-8.

Fadlan'ın seyahatnamesi şahitlik etmektedir.⁵⁸ Selçuklu devri Türklerinde kuvvetli bir “*Türk Milleti*” düşüncesinin hâkim olduğu bilinmektedir. Oğuz Türkmenlerinde “*budun/bodun*” anlayışının kendilerinden önceki Türk budun anlayışının devamı olduğu da ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Divan'da (*budun bir ikindinininç evleri örteşdi*) “*budun kondu*” “*budun hürtkü*”, “*budun birbirlerinin evlerini yaktı*” ifadelerinde milletçe bir hareketin olduğu görülmektedir.⁶⁰

Kaşgarlı Mahmud budun kelimesinin Çiğilce olduğunu kaydetmektedir.⁶¹ Yusuf Has Hacib'in eserinde ise “*budun*” kelimesi “*balk*” manasında da kullanılmıştır.⁶²

Orta Çağ Türk Türk dilindeki “*budun*” veya “*bodun*” kelimesi Azerbaycan lehçesinde de mevcut olup, “*bütün*”⁶³ demektir. Milletin (*bütünün*) başında durana “*atlıç*”, millet meclisine (*budun yığıldı/budun terildi*) ise “*tirnek*” denilmektedir.⁶⁴

Türklerde millet tek bir kişi gibi hareket ettiği hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁶⁵ Türklerde korku, düşman hücumu, bir yerden başka bir yere toplu göç, insanların toplu olarak öldürülmesi gibi dehşetli hadiseler (*tezgi*),⁶⁶ organizasyon sorunu, hayati meseleler millet olarak halledildiği bilinmektedir.⁶⁷

Oğuzlarda “*ırk, sülale, kabile*” gibi kelimeler de kullanılmaktadır. Oğuz lehçesinden başka mesela Kırgızlarda soy “*meşbur kabileleri*” ifade ederdi.⁶⁸ Kan bağılığına dayanan soy ve bu manada “*soy-sop*” bugün de dilimizde mevcut olan bir sözdür. Dede Korkut hikayelerinde geçen “*soy soyladı, boy boyladı*” ifadesinin sık sık yer aldığını görmekteyiz.⁶⁹ Destanda birinci

58 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Yay. R. Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s.23.

59 Selçuklulardan evvel Türk budun anlayışı hakkında bak. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 37-77.

60 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 231, 238, III, s. 185, 420.

61 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 34.

62 İnan, “Türk Etnolojisini”, *Makaleler ve İncelemeler*, II, s. 628-629.

63 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 301.

64 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 79, 438, 477, II, s. 127, III, s. 80.

65 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 108, 231, 238, 467, 479, II, s. 110, 216, III, s. 75, 168, 370.

66 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 479; Türkçedeki “*tezakmek*” sözü buradan gelmektedir. Tezık – kaçıp aradan çıkmak, ortadan kaybolmak, yolunu şaşırıp yitmek, ayrılıp gitmek gibi anlamlardadır. ADDL, s. 495.

67 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 108, II, s. 211, 216, 485, III, s. 4, 46-47, 420.

68 Radlov, *Opır*, IV/512.

69 *Dede Korkut Kitabı*, Dresden Nüshasını Aslından Okuyan ve Sadeleştiren Yunus Zeyrek, Eskişehir 2013, s.91.

manada “soy-nesil, asıl-nesep, menşe”, ikinci manada ise “türkü” (*Bir soy dahi soylamış, aydır*) demektir.⁷⁰

Türklerde toplumsal anlamda bir de *bağ* sözü bulunmaktadır ki, A. İnan’a göre “*halkın bir kısmını*” ifade eden bir sözdür.⁷¹ Eski Türk yazıtlarından Yenisey Kitabelerinde “*altı bağ budunumka beg ertim*” (Altı bağ halkımın beyi idim)⁷² şeklinde geçen bu kelimenin boydan daha büyük bir kütleyi ifade ettiği bilinmektedir. Kıpçak lehçesinde “*bau/bav*” şeklinde rast gelinen kelimenin “*kabile*” (*oniki baulu başkurt/on iki kabileli Başkurt*) şeklinde olduğu da görülmektedir.⁷³

Türklerde “*kütle*” “*yığın*”ı (xalk yığını) ifade etmek için *töbe/töbö sözü* kullanılmıştır.⁷⁴ *Töbe/töbö büyük ya da küçük olabilirdi. Yani büyük bir halkı ifade ettiği gibi, küçük bir halkın bir kısmına da bu ad verilebilirdi. Mesela Başkurtlarda boyun bir kısmını ifade etmek için töbe/töbö ifadesi kullanılmıştır.*⁷⁵

Selçuklu Türklerinden itibaren kavim, halk, millet manasında “*ulus*”, Moğollar devrinde ise “*ulus*” adının daha çok kullanıldığını görmekteyiz. Millet manasında “*ulus/ulus*” sözünün Kültigin Kitabesi’nde de geçtiği görülmektedir.⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud “*ulus*” şeklinde kaydettiği bu sözün Çiğillerde “*karye*” (köy), Argu Türklerinde ise “*şebir*” anlamına geldiğini kaydetmektedir.⁷⁷ Yusuf Has Hacib’in eserinde de “*ulus*” şeklinde geçen bu söz bazen de devletle birlikte “*il ulus*” şeklinde kullanılmaktadır. Kelime Moğollar devrinde daha da yayılmış militle (*Türk ulusu, Moğol ulusu*) birlikte (*Hülağü ulusu, Çağatay ulusu, Cuci ulusu*) ifade etmeye başlamıştır.⁷⁸

Türklerde toplumsal bir terim olan *bukun* sözü de vardır. Eski Türk Kitabeleri arasında Yenisey Kitabesi’nde geçen bu kelimenin “*halk*”ı ifade ettiği ileri sürülmektedir.⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud’un eserinde “*budunlug/bukunlug*”⁸⁰ şeklinde geçen kelimenin A. İnan’a “*budun*”la eş anlamlı

70 *Kitabi-Dede Qorqudun İzahlı Lüğeti*, s. 159: Soy I-II.

71 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 635.

72 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 428.

73 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 635.

74 Radlov, *Opt*, III/1271.

75 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 639.

76 Kül Tigin Kitabesi Kuzey tarafı 12: “Kuriya kün batsıkdaki Soğd, Berçeker, Bukarak *ulus* bodunda Nen senün oğul tarkan kelti//Batıda gün batandaki Soğd, Berçeker, Buhara *ulusu* balkından Nen senin oğlun Tarkan geldi”. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.26-27.

77 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 62.

78 İnan, *Türk Etnolojisini*, s.640.

79 S. Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20 (2000), ss.51-92.

80 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 499.

olmalıdır.⁸¹ Eski Sovyet Türkologlarından S. E. Malov bu kelimeyi “halk” olarak tercüme etmiştir.⁸² V. V. Radlov lügatinde “*buvm*” sözünün “*bukun*” olması gerektiğini ileri sürerek “*nesil, kuşak*” manasına geldiğini kaydetmektedir.⁸³ Türklerdeki toplumsal piramidin en geniş kısmını devlet, yani *il/el* teşkil etmektedir. Eski Türk kitabelerinde “devlet” manasına gelen “*il*” yerine “*ülke, halk, el*” manasında da kullanılmıştır.⁸⁴ Kitabelerde kutsal olarak ifade edildiği anlaşılan “*il/devlet*”, Kaşgarlı Mahmud’un eserinde “*el/vilayet*” olarak geçmektedir. Yusuf Has Hacib’de ise “*il-kün*”, yani “*dövlət – halk*”, “*el-gün*” şeklinde kullanılmıştır.⁸⁵ Bilindiği gibi “*kün*” eski Türkçede “*halk*” manasına gelmektedir. Bundan yola çıkarak bazı Türkologlar (Gy. Nemeth) “*Hun/kun*” adının “*halk*” manasında “*kün*” olduğunu iddia etmişlerdir. *Sühbeyl ve Nevbahar* adlı Oğuz Türkçesiyle yazılmış meşhur eserde “*kün-halk, memleket*”⁸⁶ manasında gösterilmiştir. Bu Kaşgarlı Mahmud’un eserinde “*vilayet*” anlamında geçmesine rağmen “*il/el*” şeklinde devlet ifadesinin Selçuklular devrinde de kullanıldığını görmekteyiz.

Aileden devlete kadar isimlerini zikrettiğimiz Türklerdeki bütün bu toplumsal cemiyet yapıları, teşkilat ve kurumları yazısız kanun olarak kabul edilen “*töre/törü*” ile idare edilirdi. Eski Türk kitabelerinde “*törü*” şeklinde geçen bu sözün manası “*kanun-kaide-nizam*” anlamındadır.⁸⁷ Günümüzde “*töre*” olarak kullanılan bu ifadenin Selçuklular devrinde de eski şeklinin “*törü*” olduğunu Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib’e istinaden kaydedebiliriz.⁸⁸ Kemal Paşazade Ahmed Şemseddin Efendi Farsça “*ayin*” kelimesini izah ederken şöyle yazmaktadır: “*Ayin, lisan-ı Fariside şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona “kanun” diyorlar*”.⁸⁹ XV. asır

81 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 634.

82 S. E. Malov *Eniseyskaya pismennost tyurok*, Moskova-Leningrad 1952, s. 79.

83 Radlov, *Opıt*, IV/1873.

84 Ongin Kitabesi 1, 4; Kül Çur Kitabesi 3; Kül Tigin Kitabesi Doğu Tarafı 4; Bilge Kağan Kitabesi Doğu tarafı 34; Moyun Çur Moyun Çur Kitabesi 2, 34; Irk Bitik 42; Yenisey I:1, 2, III:2, 2, 3, 5. Geniş Bilgi için bak. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994.

85 “*Sınamış kişi bildi il kün işi*” ve ya “*Anun tutsa il kün, kiterse tuman*”. Bak. İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 636.

86 Semih Tezcan, “*Sühbeyl ü Nev-bahar Üzerine Notlar*”, *Türk Dili Araştırmaları Dergisi* (TDAD), Sayı: 6, Ankara 1994, ss. 239-245.

87 Kül Tigin Kitabesi 1, 3, 8, 13, 16, 22, 30, 31; Bilge Kağan doğu tarafı 2, 36, Yenisey Kitabesi X:7.

88 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 97, II, s. 16, III, s. 86.

“*Kılıç ursa, buşa yağı boymını*

Törü bile tüzse ili budım

Törü tüz yorıtı bayudı budım

Atın ezgü güldü ol gözgü ödüm”. İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 642.

89 *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, I-VIII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963-1982, c. III, s. 692.

Osmanlı vakayinamelerinde “Selçuklular devrinde Türk töresine” çok kıymet verildiğinden bahsedilmektedir. Bu konuda “*Tevarihi-Al-i Selcuk*” adlı eserin müellifi Yazıcıoğlu Ali şunları yazmaktadır: “... sadra ve iki kola Oğuz resmince (töresine göre) baştan başa döşenip müzeyyen ve müretteb oldu ve kasatı-kımız ve kumran ve mümessik ü muattar şerbetler Oğuzun resim ü erkani üzerine içildi ve bunun zamanına ve Gayı (Kayı) ve Bayat beyine ve sol kol beyler beyliği Bayındur ve Çavuldur beyine verildi. Ve galan beyler dahi bu yigirmi dört boyun beyleri oğlanlarına verilmeyince başkasına verilmezdi. İş bu üzre ki kaydolumur.

Nazm:

Hanlar atası Oğuz Han söyledi

Böyle törü, yol ü erkan eyledi

İşbu resmiyle vesiyet gıldı ol,

Ta ola oğlanlarına töre, yol⁹⁰

Bu bilgiler bize Selçuklular devrinde Oğuzların “yazasız kanun” töreye tabi olduklarını göstermektedir. Töre, Oğuzlarda Oğuz hakanının koyduğu nizam ve intizam olarak efsanevi bir mahiyet almıştır. Töre Türklerde ailede, elde, obada, boyda ve devlette takip edilmesi gerekli olan hukuki bir yol olarak kabul edilirdi. Zira, Yusuf Has Hacib devleti, “*halkı bir araya getiren ve bir arada tutan şeyin töre olduğunu*” yazmaktadır.⁹¹ Buna göre de Türkler günümüzde bile töreye sadıktırlar.

Selçuklulardan sonra Moğollarda “töre” mefhumu yerini “yasa/yasağ” ifadesine bırakmış olsa da bu kelime günümüze kadar manasını korumuştur. Aslında “kanun, emir” manasında kullanılan yasa eski Türk kitabelerinde de geçmektedir.⁹² Kül Tigin Kitabesi’nde “... öd tenqri yasar, kişi oğlu kop ölügl, töremiş// zamanı Tanrı ferman eder, insan oğlu ölümlüdür” ifadesi geçmektedir ki burada yasa “ferman, emir, hüküm” anlamındadır.⁹³

90 İnan, *Türk Etnolojisini*, s. 641.

91 Tuncay Açık, “Kutadgu Bilig’de Devlet Yönetimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 419-438.

92 Ali Ahmetbeyoğlu, Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020/1): 29-50; Zehra Odabaşı, “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5 (2019): 150-164; Salih Ayvaz, *Eski Türk Yazıtlarına Göre Töre ve Örfi Hukuk*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2021.

93 Bu kelime bazı kaynaklarda “zamanı Tanrı yasar kişi oğlu ölümlüdür” şeklinde de okunmuştur. Osman Fikri Sertkaya, “Köl Tigin (K-10)’da Geçen Öd Tenqri ‘Zaman Tanrısı’ ile İlgili Fiili Yaşamak ‘Yaşamak’ mı, Yasamak ‘Tanzim Etmek, Düzenlemek’ mi, Yoksa Aymak ‘Demek, Söylemek’ mi Okumalıyız?”, *Journal of Old Turkic Studies*, 1 (2), 55-63.

Böylelikle, Selçuklular devrinde Türk sosyal hayatı kendi âdet ve geleneklerine, hayat tarzlarına, kanun ve nizamlarına, devlet, aile ve boy anlayışlarına son derece bağlı kalmışlardır. Bu da bize Selçuklular devrinde Oğuz Türkmenlerinin toplum hayatında Türk gelenek ve göreneklerine ne kadar bağlı kaldıklarını göstermektedir.

Türk aile Yapısı

Türk toplumunun çekirdeğini aile oluşturmaktadır. İslam öncesi Türk toplumunda aile için yukarıda da ifade edildiği gibi “*ocak, ağıl, arıs/arış, oğuş/oğuş*” gibi muhtelif isimler vermişlerdir. Bunlardan “*oğuş*” sözü “*oğ/ogu*” kelimesinden gelmiş olup kan bağına temellenmekteydi.⁹⁴ Türkçede kullandığımız oğul kelimesi de buradan gelmektedir.⁹⁵ Önemli bir sosyal müessese olarak Türk ailesi için temel şart kuvvetli, sağlam olmaktır. Daha sonra da “*töre/kanun*” gelmektedir.⁹⁶ Selçuklular devrinde Türk ailesi “*ata, ana ve çocuklar*” şeklinde idi. Bu da bize eski Türk aile yapısının çekirdek aileden meydana geldiğini göstermektedir. Ancak bu aile şekli “*geniş aile*” şeklinin olmadığı anlamına da gelmemektedir. Zira, baba ölünceye kadar ailenin evlenen erkek çocukları babanın etrafından ayrılmazlardı. Yani Türk ailesi baba erkil bir aile yapısına sahip olup, ailede babanın sözü geçerli idi.⁹⁷ Buna göre de ailede aileye sahip olan kişiye (baba) “*bey*” denilmekteydi.⁹⁸ Ailede ata/babanın karşısında erkek çocukları “*tegin*” (*tigin/tegin*), kul/köle kabul edilirdi.⁹⁹ Bu tabi ki sosyal bir statüyü değil, erkek evlatların ata/babaya karşı hürmetlerini ifade etmekteydi. Türk siyasi, dini, ahlaki, askeri ve devlet hayatına damgasını vuran Alp Er Tunga karşısında oğulları hürmet ve izzet alameti olarak bir iş yaptıklarında veya bir davranış sergilediklerinde kendileri için “*kul şöyle yaptı, kul böyle istedi*” derlerdi. Yani ata/babaları karşısında kendilerini “*kul*” mesabesinde görürlerdi.¹⁰⁰

94 A. İnal, “*Türk Etimolojisini İlgilendiren Bir Kaç Terim-Kelime Üzerine*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1956, s. 181; Hamilton J, “*Tökuz-Oğuz et On-Uygur*”, JA, 1962, CCL, I, s. 24.

95 Hasan Güleç, “Oğul”, *DİA*. İstanbul 2007, C. 33, ss. 320-321.

96 Türklere “töre” “şeriat” hakkında bak. A. İnan, “Yasa, Töre-Türe ve şeriat”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1991, s. 222-228.

97 Türk ailesinin sosyolojik bir tanımı için bak. Gökalp Z, “*Aile Ahlakı*”, Yeni Mecmua, cilt I, Sayı: 10, s. 181-186, Sayı: 11, s. 201-201, Sayı: 12, s. 221-223, Sayı: 13, s. 241-245, Sayı: 14, s. 261-265, Sayı: 15, s. 281-285, Sayı: 16, s. 301-304, Sayı: 17, s. 321-324, Sayı: 18, s. 341-343, Sayı: 19, s. 361-364, Sayı: 20, s. 381-383, Sayı: 21, s. 401-403, Sayı: 22, s. 421-424.

98 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 155.

99 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 413.

100 Geniş bilgi için bak. Ahmet Haldun Terzioğlu, *Saka Hamı Alp Er Tunga*, Panama Yayıncılık, İstanbul 2022.

Türk ailesinde ata/babadan sonra ana gelirdi. Türk ailesinde ana yani kadın “*altın özük*”, “*yani altın gibi saf*”, “*ertini özük*”, yani “*inci gibi temiz*” olarak kabul edilirdi.¹⁰¹ Sevilecek, okşanacak ve kutsal kabul edilen kadına da “*okgagu*” denilirdi. Kadına sahip olan kişi için “*er mutlu oldu*” ifadesi kullanılırdı.¹⁰² Türk erkeğinin eşine kötü muamele ettiğine rastlanmamıştır.¹⁰³ Çünkü Türk aile yapısında Türk kadını erkeğin yanında onunla aynı haklara sahip olan bir eş durumundadır. Buna göre de Türk kadını aile içerisinde kendisine en büyük unvan olarak “*hatun*” unvanı verilmiştir ki, bu ad daha çok Türk hükümdarlarının eşleri için kullanılan bir unvandır.¹⁰⁴ Yine bunun gibi, Türklerde başkasının eşine hitap ederken “*yenge*” diye hitap edilir ki, bu da Hunlarda Hakanların eşleri manasında “*yençi*” den ileri gelmektedir.¹⁰⁵

Türk ailesi bir erkekle bir kadının izdivacına dayanmaktadır. Bu da evlilik yoluyla mümkün olmaktadır. Evlilik için ise ilk şart çiftlerin sağlıklı olması, ikinci şart da *töre* idi. Çünkü evlilikler Türk töresi çerçevesinde olmaktadır. Görünen o ki, Türklerde ailenin temelini mülkiyet (*ev*) oluşturmaktaydı. Buna göre de, Türk ailesi, Yunanlardaki “*genose*”, Romalılardaki “*gens*”, Slavlardaki “*zadruga*” (bütün aile halkını kendi askeri görme) aile anlayışından farklı olarak “*mülkiyet/ev ortaklığına*” dayanmaktaydı.¹⁰⁶

Birbirlerini seven iki gencin evlenmesine “*kavumag*” denilmekteydi (*erkek tısta kavuşdı*).¹⁰⁷ Evlilikte kız özel bir yer tutmaktaydı. Kız için “*bekaret*” çok önemli olup eski Türkler buna “*kapak*” derlerdi. Bakire kız veya “*eline erkek eli değmemiş kız*” için “*kapıklık kız*” ifadesi kullanılırdı.¹⁰⁸

Kızla oğlan arasındaki evlilik ilişkisi “*arkuçi*” veya “*savçi*” denilen aileler arasındaki aracılardan gidiş-gelişleriyle başladılar. Bunlara “*elbir*” adı verilirdi.¹⁰⁹ Elbirler aracılığından sonra oğlanın ailesinden kızın ailesine “*elçi*” giderdi. Una “*aldum- virdüm*” (aldım-verdim) denilirdi. Bu ifade

101 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 71.

102 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 138.

103 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. s. 306.

104 Çin kaynaklarında Türk hükümdarlarının eşleri için umumiyetle “eşlerinin adı K’o-ho-tun idi” ifadesi geçmektedir. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, 2019, s. 18. Çince “K’o-ho-tun” Türkçe “katun” (kadın) sözünün tahrif olmuş şeklidir. Ancak Hun hükümdarlarının hanımları için Türkçe “*yenge*” (Çince “*ye’n-çi*”) adı kullanılmaktadır ki, bu daha çok hürmet ifade eden bir ad idi.

105 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s.18.

106 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2017, s. 382.

107 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 102.

108 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 496.

109 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 154. Elbir kelimesi bugün hala Anadolu’nun bir çok yerinde kullanılmaktadır.

oğlanın büyükleri “aldım” diyerek nikahın kıyılmasına icazet verirdi. Kız tarafının büyükleri de “virdüm” diyerek nikahın kıyılmasını onaylıyorlardı. Bundan sonra evlilik işlemi tamamlanmış olurdu. Oğlan tarafı kız tarafına başlık verirdi.¹¹⁰ Selçuklu devri Türkmenlerinde *başlık* olarak daha çok at verildiği görülmektedir. Tabi ki bu ailelerin sosyal ve ekonomik durumuna göre değişmekteydi. Oğlanın büyükleri (*dünür*: ana-babası, bazı durumlarda, onların yerini alan kişiler) kız tarafına “südlük”, yani süt hakkı olarak giyim kuşam takdim ederlerdi. Bu elbiseler kızı emziren anneye verildi. Bunlardan başka gelin olacak kızın kız kardeşlerine “*aşvrluğ*” verildi. Buna “*yandaş*” adı verildi.¹¹¹ Evliliklerde mutlaka düğün yapılması şartı vardı. Eski Türklerde düğün bir toy’dur. Dede Korkut’ta nisan toyuna, “*küçük düğün*”, evlenme toyuna ise “ulu düğün” denmiştir. Aynı zamanda büyük düğün “*aşv düğün*”dür. Düğünü başlatmak kız evinin hakkıdır. Düğün kız evinde baslar; erkek evinde biterdi. “*Toy veya düğün bayrağı*” da bütün Türklerde görülen yaygın bir gelenektir.¹¹² Düğün için esas olan düğün yemeğinin “*küden*” verilmesi idi.¹¹³ Selçuklu hükümdarları ise “*kençliyi*” (safra) hazırlar ve eski Türk geleneklerine (töre) göre bu sofraya *yağma* edilirdi.¹¹⁴ Düğünde gelin indirme sırasında “*saçı*” denilen altın saçarlardı.¹¹⁵ Bunu düğün sahipleri yaparlardı. Sultan Alp Arslan Halife ile nikahladıktan sonra kendi eliyle saç saçmıştır.¹¹⁶ Saçı geleneğinin yerine getirilmesine Türkler büyük ehemmiyet verirdi. Saçı gelin ile damadın başına saçılır ve bunun için düğüne katılanlar saçı saçılacak yerde toplanırlardı. Saçı saçmak için toplanılan yere de “*mendir*” veya “*mendri*” denilirdi.¹¹⁷

110 Ahmet turan, “Törelimizde «Kalın» (Başlık) Âdeti”, *Genel Türk tarihi Araştırmaları Dergisi*, Year 2022, Volume 4, Issue 8, ss. 481 – 498; Rıza Gönüllü, «Türkler’de Kalın Âdeti», *Türk Kültürü*, Sayı: 317, s. 53 (Eylül 1989).

111 Nuray Eremrem, “Eski Türklerde Aile”, *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2000, ss.21-32.

112 Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.269.

113 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 404.

114 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 438; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araş. Vakfı, İstanbul 2001, s.269; A. İnan, “Han-ı Yağma Deyiminin Kökeni”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987 (2. Bsk.), c. I, s. 645-648. Aziz Başdin, “İçtimai Gelenekler Açısından Selçuklularda Toy, Düğün Törenleri ve Gelenekleri (Sultan Alp Arslan Dönemi)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 Aralık/December 2017, ss./pp. 400-406.

115 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.122; Saçı: Saçının kökleri Şamanizm’e dayanır. Orta Asya Türkler’inde, “*saçın*” veya “*çaçılama*” da denirdi. Ulu Yüz Türkleri “*eskiden gelinin atının, yele ve kuyruğuna kımız saçarlarmış.*” İslamiyet’ten sonraki, ikinci gelişmede, “*un serpmeye*”, Türk illerinde daha çok yaygınlaşmıştır. “*Para, çörek, seker*” ise, daha geç çağlarda ortaya çıkmıştır. Anadolu da saç sırasında dua da edilirdi. Su serpmeye ve su töreni de, Başkurlarda da görüldü. Anadolu’da buna “*gelin uğru*” da denir. Un saçısına ise Özbekler “*yüz akı*” derler.

116 Sibt İbnü’l-Cevzi, *Mir’at*, Sevim nşr., s. 158.

117 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 492-493.

Bu konularda dikkatimizi çeken konulardan biri şudur ki, Selçuklu devri İslam ilim alimleri ve fıkıhçılar “küden”i yani düğün yemeğini caiz saymışlar, fakat “saçı”yı ise caiz görmemişlerdir.¹¹⁸

Evlenen taraflardan kıza “gelin”, oğlana ise “güvey” denilirdi.¹¹⁹ Türklerdeki “gelin güvey oldu” sözünün temeli buraya dayanmaktadır. Düğün zamanında kızın ve oğlanın akrabalarının birbirlerine elbise türü şeyleri hediye etmeleri geleneği vardı ve alınan bu elbiselere de “kezüt” veya “giyit” denilirdi. Kız tarafı oğlan tarafında “sep” denilen bir tür çeyiz verirlerdi. Ancak asıl çeyiz oğlan tarafından kız tarafına verilen “kalmış” idi.¹²⁰ Bunun dışında düğünde kız ve oğlan tarafının akraba ve eş-dostları kız ve oğlana “yüfüş” denilen hediyeler verirlerdi.¹²¹ Bu geleneğin bugün de Türk dünyasının her yerinde devam ettiğini görebiliriz. Düğüne iştirak eden akrabalara da düğün sahipleri ayrıca küçük hediyeler verirlerdi. Selçuklu döneminde Sultanlar ve varlıklı Türkmen beyleri düğüne katılan misafirlerine “bıçış” denilen ipekli kumaşlar hediye ettikleri bilinmektedir.¹²²

Düğünde gelin olan kız gelinlik giyerdi. Gelinin başına “didim” denilen bir tür taç konulur, boğazına “boğmag” denilen gerdanlık takılırdı.¹²³ Gelinin yüzünü örten duvağa ise “didek” denilirdi.¹²⁴ Türklerde gelinin otağı/odası önceden hazırlanırdı. İpeklerle süslenmiş gelin odasına “münderü” veya “mundaru” adı verilirdi.¹²⁵ Hem gelinin hem de oğlanın sağ tarafında “sağdıç”¹²⁶ dururdu.¹²⁷ Gelin giderken ailesi tarafından yanına “eget” veya “egetlik karabaş” adı verilen hizmetçi verilirdi. Bu kadına “mamu” da denilirdi.¹²⁸ Kocasının evine at üstünde gelen gelin attan inerken beyi tarafından onun omuzuna yaslanıp inebilmesi için hizmetçi kadın yardımcı

118 Abu İshak Sirazi, *Kitab al-tenbih*, Kahire 1370/1951, s. 26. Bunu da şu hadis-i şerife bağlamışlardır. “Hz. Zeyd b. Hâlid (r.a.) den yapılan rivayete göre, adı geçen, Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz’in (düğünlerde saçılan) şeyi yağmalarcasına kapışmayı ve bir canavarın yakalayıp parçaladığı hayvanı onun ağzından çekip almayı yasakladı.”

119 A. İnan, “Güvey”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, (2. Bsk), c. I, s. 335-340.

120 İslam hukukunda, kadını çeyiz getirmeye zorlayan bir hüküm yoktur. Fakat Türkler’de “babanın kızına çeyiz yapması, bir mükellefiyet ve yükümlülük”, olarak görülüyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmud’a göre bir bey, kızını çeyizli olarak evlendirmesi için, bir babaya emir veriyordu. Kaşgarlı, *Divan*, I, s.319.

121 *Yüfüşlü* gelin güveyiyi yumuşak bulur – Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 12.

122 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 366.

123 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 466.

124 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 408.

125 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 529.

126 A. İnan, “Güvey”, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, s. 295-304.

127 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 455.

128 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 455.

olurdu.¹²⁹ Gelinin yanında onun hizmetinde bulunsun diye gönderilen kadın her daim onun emrinde olurdu. Ayrıca gelinle birlikte gönderilen çeyizler onun malı sayılırdı. Evlenen kızlara mal verilmesinin asıl sebebi eğer olur da boşanma vuku bulursa eşinden ayrıldıktan sonra kendi kendini idare edebilmesini sağlamaktı.¹³⁰ Kızın kocasının evine gelip izdivaç hadisesine “*kadın er (bey) sahibi oldu*” denilirdi.¹³¹ “Ayak açtı” adı verilen gelinin evlendikten sonra baba evini ilk ziyaretine “*tekli geldi*”¹³² (ziyarete geldi) denilirdi.

İslam’dan önce tek kadınla evlilik esas idi. Ancak İslam dinini kabul ettikten sonra birden çok kadınla evlilikler başlamıştır. Selçuklular devrinde birinci kadından sonra alınan kadına “*küni*” denilmekteydi ki bu kelime “*günü*” (kıskanç) manasına gelirdi. Bu günüler (*kuma*) arasındaki münasebetleri ifade eden bir sözdü. Buna göre birbirini kıskanan günüler için “*günülendi*” denilmekteydi.¹³³ Türklerde ilk defa evlenen oğlana ise “*tumbeg*” (birinci er) adı verilirdi.¹³⁴

Türklerde kadınlar diğer milletlerdeki kadınlarına hayat tarzı ile mukayese edilemeyecek şekilde özgür idiler. İslam dünyasında Türklerin haricinde başka milletlerde kadının kocasından boşanma hadisesine nadiren rast gelmek mümkünken, Türklerde kadın eşinden boşanma hakkına sahipti.¹³⁵ Bu hadise “*kadın boşandı*” olarak kaydedilir.¹³⁶ Kocasından beklediği ilgi ve alakayı göremeyen kadının boşanmasına “*kadın başını kurtardı*” ifadesine yer verilmektedir.¹³⁷ Bunların dışında kocasına para ve mal vererek kocasından

129 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 51, 150, 299.

130 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 319.

131 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 239, 254.

132 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 230.

133 “Kumanın kününe kadar düşman”, Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 237.

134 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 137.

135 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 240. Buna İslam hukukunda *Tefvîzu't-Talâk* denilmekteydi. Tefvîzu't-Talâk'ın Genel Tanımı: “Kocanın, tek taraflı irade ile boşama işini hanımına veya vekil, elçi/ aracı ve eşinin velisi gibi üçüncü bir kişiye havale etmesidir. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukü İslâmiyye ve İstılahatü Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul-1985, II/177; Bedrân Ebu'l-Ayneyn Bedrân, *el-Fıkhu'l-Mukârenü lî'l-Abvâli'ş-Şahsiyye beyne'l-Mezâhibi'l-Erbaati's-Sünniyye ve'l-Mezhebi'l-Caiffériyye ve'l-Kanûn*, Beyrut trs., s.385; Muhammed Ebu Zehra, *el-Abvâli'ş-Şahsiyye*, Kahire 2012, 3. baskı, s.323-324; Dalgın, *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*, Etiit Yayınları, İstanbul 1999, s.89; Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul 2021 s. 36; Menderes Gürkan, “İslam Aile Hukukunda Karıya Tanınan Boşama Yetkisi: Tefvîzü't-Talâk”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, 2011, ss. 275-310; Muharrem Midilli, “Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 12, 1 (2022): ss.1-27.

136 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 142.

137 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 266.

boşanan kadınlar da oluyordu.¹³⁸ Ancak Türkler arasında kadının kocasına para ve mal vererek boşanması hadisesini İslam hukuku yasaklamaktadır.¹³⁹ Bu tür boşanma olaylarının var olması İslam'ı kabul ettikten sonra da Türkler arasında geleneklerini devam ettirdiklerini göstermektedir. Boşanmış kadına “*boş urağut*” denilirdi. Dul kadın için ise “*tul urağut*”, “*tugsak*” ve “*tul tugsak*” denilmekteydi.¹⁴⁰ Dikkat çeken bir mesele de Türklerde erkeklerden çok kadının boşanma hadisesine rast gelinmesidir.¹⁴¹

Selçuklu Türklerinde atabeylik müessesesinden de anlaşılacağı gibi Türklerde evlatlık müessesesine de büyük değer verilirdi.¹⁴² Selçuklu Türklerinde üvey evlatlığa kabul edilen çocuğa “*yufka*” veya “*yuvka*”,¹⁴³ evlat edindiği çocuğuna da “*tutunçu oğul*”¹⁴⁴ adı verilirdi. Birisi erkek çocuğu veya kız çocuğu evlat edinmek isteyene de “*oğul tutundu*”,¹⁴⁵ “*kız edindi*”¹⁴⁶ ifadesi kullanılırdı. Türklerde cariyesini kız kardeşi ilan etme geleneği de vardı. Bu Türklerde kutsal kabul edilen “*kan kardeşliği*” gibi “*kız kardeşlik*” (*bacılık*) geleneğinin olduğunu da bize göstermektedir.¹⁴⁷ Çok ilginçtir ki, Türklerde büyükler küçükleri evlat edindikleri gibi, küçüklerde büyükleri kendilerine “*valideyn*” seçebilirlerdi.¹⁴⁸

Türklerde “*karındaş*” (kardeş) sözü bir anadan doğmuş olanlar için kullanılmaktaydı. Süt kardeşine “*göngüldes*”, aynı anneden süt emmiş iki dost manasında “*emikdes*” deniliyordu.¹⁴⁹

Türklerde akrabalık münasebetleri hem güçlü hem de canlı idi. Bu münasebetlerin gücü çok zaman bir boyun ortaya çıkmasına sebep de olabilmekteydi. Bu *soy-sop* anlayışının temelinde ailenin yer aldığını ortaya

138 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 85.

139 Abu İshak Sirazî, *Kitab al-tenbih*, III, s. 30; Mehmet Ali Yargı, “Bedel Karşılığında Boşanma ve Muhâlele Uygulamaları: Suudi Arabistan’da Bir İnceleme”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2012/1), 141-172; Hasan Tanrıverdi, “İslam Hukukunda Boşanma Tazminatı (Mut’a), *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz-2011 Cilt:10 Sayı:38 (443-463).

140 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 4688, III, s. 33.

141 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 266.

142 A. Caferoğlu, “Türk Teamül Hukukunda Evlatlık”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, s. 97-118; Bülent Gül, “Uygurlarda ve Moğollarda Evlatlık Uygulamaları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Özel Sayı 1, Aralık 2021, ss.129-140.

143 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 32.

144 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 375.

145 “*Beğ beni oğul tutundu*” – Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 143.

146 “*O onu kız edindi*” – Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 198.

147 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 408.

148 Kaşgarlı’nın eserine bir oğlanın bir kadını kendine “*ana*” seçtiği haber verilir – Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 311.

149 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 407; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 313.

koymaktadır. Soy-sopun, yani akrabaları bir araya toplanmasına “konat”¹⁵⁰ denilmekteydi.¹⁵¹ Türklerde akrabaların münasebetleri o kadar güçlü idi ki, aileden uzak düşen ve uzak akrabalarından haber almak için özer bir habercilik müessesesi “yazgıcı”lık tesis edilmiştir. Dilimize “yazıcı” manasına gelen bu haberciler mektup ve haber getirip götürürdü.¹⁵² Türkler akrabaların bir araya gelip buluşmasına, görüşmesine çok önem verirlerdi.¹⁵³ Akrabalar birbirlerine misafir olarak geldiklerinde mutlaka “belek” adı verilen hediyeler getirirlerdi.¹⁵⁴ Seyahatten biri de kendi ailesinden başka akrabalarına “armağan” denilen hediyeler getirirdi.¹⁵⁵ Misafir olarak gelen veya yol üstü uğrayan akrabalar için ev sahibi “tuzqu” denilen yemek hazırlardı.¹⁵⁶ Uzaktan gelen akrabaların şerefine bütün aile ve akrabaların toplandıkları “şölen” yapılırdı ve burada verilen yemeğe “boğuş aşısı” adı verilirdi.¹⁵⁷ Akraba olmaya herhangi bir misafire verilen yemeğe ise “konak aşısı” denilmekteydi.¹⁵⁸

Ailenin güzelliği “çocuk” idi. Türk ailesinde çocuğa çok büyük önem verilirdi. Türkler özgür olan kadına “yenidi” denilirdi.¹⁵⁹ Kadınların doğum yapmasına yardım edenlere “ebe” denilir ve Türk inanç sisteminde bu hadise bile başlı başına bir yer tutmaktaydı.¹⁶⁰ Çocuğun annesinden dünyaya geldiği anda ebeye “tülkü”, mi yoksa “gurd” mu oldu diye sorarlardı. Bu, dünyaya gelen çocuğun kız mı oğlan mı olduğu manasına gelmektedir.¹⁶¹ Çocuk “kap” (zar/torba) ile birlikte dünyaya gelirse bu uğurlu sayılır ve böyle çocuklara “kaplı oğul”¹⁶² denilirdi. İkiz olarak dünyaya gelen çocuklar için “ikkiz oğlan” denilmekteydi.¹⁶³

Bütün bunlar Selçuklular devri Türk sosyal ve toplum hayatında ailenin önemini ortaya koyarken bugün de Türklerde aile anlayışının bozulmadan

150 Kaşgarlı, *Divan*, II, 313.

151 “Hısmıların yanına kondurdu” – Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 357.

152 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 55.

153 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 55.

154 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 385.

155 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 140.

156 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 424.

157 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 372.

158 A. İnal, “Kazak-Kırgızlar’da “Yeğenlik Hakkı” ve “Konak Aşısı” Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 290.

159 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 429.

160 A. İnan “Umay İlahesi Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987 (2. Bsk.), c. I, s. 397-399.

161 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 429.

162 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 146.

163 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 143.

aynı şekilde devam ettiğini ortaya koyan geleneksel tutarlılığını ortaya koymaktadır.

Selçuklu Devri Türk Toplumunda Beşerî Münasebetler

Türk toplumunda örnek insan “*ukuşlug*” (düşünceli), “*açukluğ*” (güzel ahlak) sahibi “*çın*” (güvenilir) ve “*sun*” (dost canlısı insan) kabul edilirdi.¹⁶⁴ Bunun haricinde Türk toplumunda her türden insana rast gelmek mümkündü. Utangaç insanlar için “*uvutluğ*”, çok utangaç olan insanlar için “*uydasuluk*” tipi ile birlikte her söze karışan insanlar için “*yapuşgak*”, iki yüzlü veya yüzüstü insanlar için “*yayığ*”, sözünde durmayan insan için “*kıyık*” denilen bu tür haysiyete ve kaliteye sahip insan türleri de vardı.¹⁶⁵

Türkler yüzüstü, insanlık ve iyilik bilmeyen insanlara “*ıssız*” demekteydiler.¹⁶⁶ Alçak ve aşağılık karakterlere sahip olan insanlar için ise “*çok ve suk*” denilmekteydi. Türklerin sevmedikleri ve nefret ettikleri insan tiplerine *geveze* veya çok konuşan insanlara “*yanışsak*”, başkalarına ihanet edenlere “*yaltıca*” ve “*eliik*” derlerdi.¹⁶⁷ Toplum içinde çok inatçı olan insanlar için “*arkuk*”, ahmaklar için “*unşamak*”, utanmaz ve hayasız insanlar için “*tin*” sözü kullanılırdı.¹⁶⁸

Toplumda sarhoş kişilere “*esriik*” denilir¹⁶⁹ ve onların bu davranışını özellikle sarhoş olduğu için kendini kontrol edemeyen hareketleri dolayısıyla olumsuz yönleri arasında gösterilirdi.¹⁷⁰ Kötü davranışlar arasında görülen kumar oynamak, kavga etmek¹⁷¹ ve toplum içerisinde huzursuzluk çıkarmak¹⁷² ve daha buna benzer birçok olumsuz hareketleri sergileyen insanlar için “*yoldan çıkmış*” tabiri kullanılırdı.¹⁷³

164 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 147, III, s. 138; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, s. 205-206; Ahmet Taşağıl, “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı dönemine Kadar*, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1992, s. 114.

165 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 146, 154, 160, III, s. 23, 45, 51, 202, 203, 220.

166 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 283.

167 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 122, III, s. 384, 432.

168 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 109, 162, III, s. 138.

169 Gülnaz Çetinkaya, *Dede Korkut Hikâyeleri'nde Semboller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s.241.

170 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 105, II, s. 213, III, 281.

171 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 170, 180.

172 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 116.

173 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 155.

Türk toplumunda insanların nadir hallerde aldatma olaylarına tevessül ettikleri görülmektedir.¹⁷⁴ İlginç olan yönlerden biri de Türk toplumunda olaylarla ilgili inceleme ve araştırmaların yapıldığına dair bilgilerin yer almasıdır. Mesela bir başka birinin mallarının çaldığı veya gizlediği bilgisi alınırsa onun evi aranır.¹⁷⁵ Hırsızın bulunduğu, hırsızlık¹⁷⁶ olayının ortaya çıkarıldığı yönünde kaynaklarda bilgiler yer almaktadır.¹⁷⁷ İnceleme ve araştırmalar sonucunda hırsızın hırsızlık yaptığı tespit edildiği ya da hırsızların hırsızlık yaptıklarını itiraf ettikleri durumlar olduğunu biliyoruz.¹⁷⁸ Hırsızlık suçunda, herhangi bir ceza tayin ve takdir edilirken, çalınan şeyin niteliğinin yada değerinin göz önüne alındığı ve buna göre bir müeyyidenin uygulandığı şüphesizdir.¹⁷⁹

Türk toplumunda yemin etmek, ant içmek oldukça önemli bir olay kabul edilirdi. Türkler, bir kimseyi taahhüt altına almak istedikleri zaman ant içtirirlerdi. Bu ant, Papa Nikolaus'a sordukları 100 sorunun 67. cevabına göre şu şekilde yapılmakta idi: “*Ortaya bir kılıç konulur, ant içecek olan kimse, ya bu kılıcı eline alır ya da elini kılıca dokundurarak,*¹⁸⁰ (her halde) *ağızdan verilen sözün söylenmesi ile gerçekleşirdi. Beşevliyev'e göre, bu kılıca dokunmanın manası, “ant içenin, içtiği andı tutmaması halinde, kılıçta mevcut olan ve andını yutan kişiyi cezalandıracak tabiatüstü kuvvetle, sihirli rabıtaya geçmesidir.”*¹⁸¹

Her toplumda olduğu gibi Türk toplumunda da tartışmalı olaylar elbette ki meydana gelirdi. Tartışmalar komşular ya da iki ayrı kişi arasında meydana gelirdi. Tartışmaların zaman zaman büyük münakaşalara döndüğü,¹⁸² tarafların birbirlerine “*sövdüğü*”,¹⁸³ birinin diğerinin yüzüne tükürdüğü,¹⁸⁴ hatta münakaşa edenlerin birbirlerinin saçını başını yoldukları,¹⁸⁵ dövülen

174 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 142.

175 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 224, III, s. 99.

176 Eski Türkler'de, Anadolu'da olduğu gibi, hırsıza "oğrı" (uğru), bir şey çalmak, hırsızlık etmeye "oğrulamak" (uğrulamak) adı veriliyordu. Kaşgarlı, *Divan*, I, 126, IV, 425; R. Genç, *Divanü Lügati'r-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a Göre XL. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1974, s. 99.

177 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 29, III, s. 75, 429; Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17 (28) , ss.1-50.

178 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 208, III, s. 423.

179 Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar”, s.17..

180 V. Beşevliyev, “Proto-Bulgar Dini”, çev. Türker Acaroğlu, *Bellekten*, C. IX, S. 34, 1945, s. 251.

181 Beşevliyev, “Proto-Bulgar Dini”, s. 251.

182 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 107.

183 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 184.

184 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 308.

185 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 215.

birinin ağlayıp kurt gibi uluduğu,¹⁸⁶ olayların büyüyüp bıçaklı kavgaya döndüğü ve birbirlerini bıçakladıkları,¹⁸⁷ kavga edenlerin birbirlerini yaraladıkları ve bunun neticesinde onun yüzünde “*tap*” (yara) meydana geldiği hakkında malumatlar verilmektedir.¹⁸⁸

Anlatılan bütün bu olayların çoğunun menfi hareketler olması Türk toplumunda insani münasebetlerin zor ve sorunlu olduğu kanaatini ortaya çıkarmamalıdır. Zira, kaynaklarda Selçuklu devri Türk toplumunda insani münasebetlerin samimiyet, dostluk, yardım ve yardımlaşma üzerine kurgulandığına dair birçok bilgiler mevcuttur. Bu müspet özelliklerin başında Türklerin yardımlaşmayı ve yardım etmeyi seven milletler arasında ve dürüst yalan sevmeyen insanlar oldukları başka kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir.

Türkler yardımlaşmaya ve birbirlerine yardım etmeye “*lüçnüt*” diyorlardı.¹⁸⁹ Ancak toplum hayatında yardımlaşma duygusu o kadar köklü idi ki hayatın her alanında yapılan yardımlaşma için farklı kelimeler mevcuttur. M. A. Köymen, Selçuklu devri Türk toplumunda yardımlaşma duygusunun iktisadi hayatta, aile ve evde, giyimde, beslenmede, savaş zamanlarında, eğlencede, avda, medeni hayatta ve hastalıkta kendini bariz şekilde gösterdiğini tespit etmektedir.¹⁹⁰

Kaşgarlı Mahmud Türklerin iş hayatında birbirlerini desteklediklerini, yardım ettiklerini, birbirlerinin zor zamanlarında her zaman yardım elini uzattıklarını söyler. Hatta insanlar birbirlerini tanımasalar bile onların kendilerine nasıl yardım ettiğinden bahseder.¹⁹¹ Kaşgarlı Mahmud Türklerin birbirlerine yardımlarını anlatırken; mal satımında¹⁹², borcunu ödemede¹⁹³, düğün yaparken para yardımında¹⁹⁴, hayvanlara yük yüklemeye¹⁹⁵, yaylaya göçerken yükünün taşınmasında¹⁹⁶, yükünün kaldırılmasında¹⁹⁷, otları

186 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 213.

187 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 340.

188 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 145.

189 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 451; A. Bedir, Türklerin İktisadi Hayatında Sosyal Yardımlaşma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3) , 2020, ss.1141-1169.

190 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 333.

191 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 187, II, s. 109.

192 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 89.

193 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 188.

194 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 205.

195 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 231.

196 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 237.

197 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 222.

sulamakta¹⁹⁸, kışlık odun toplanmasında¹⁹⁹, sepet yapmada²⁰⁰, toprağın sürülmesinde²⁰¹ vs. sıralamaktadır.

Şehirlerde yapılan işlerde yardımlaşmanın yapıldığı gibi köylerde yaşayan insanların da birbirlerine yardımcı olduğunu söylenmektedir. Mesela, toprağın sulanmasına, toprağın sürülmesine, tohumun ekilmesine, tahılın toplanması ve dövülmesine (dövenle), tahılın temizlenmesi ve taşınmasına, yıkanması ve öğütülmesine (su değirmenlerinde)²⁰², meyvelerin toplanmasına, üzümlerin toplanmasına, meyve ağaçlarının korunmasına, ağaçların kesilmesine, ve diğer işlerde yardımlaşmışlardır.²⁰³

Türkler arasında yardımlaşmanın daha çok hayvancılık alanında olduğu bilinmektedir. Özellikle de atların yetiştirilmesi ve eğitilmesinde kolektif bir emek sarf edilirdi.²⁰⁴ Ayrıca ineklerin güdümesi ve sütünün sağılmasında ve koyunların yününün kırılmasında Türkler birbirlerine yardım ederlerdi.²⁰⁵

Zanaat işlerinde kırbaç uçlarının düzeltilmesi, eyerlerin hazırlanması, atın üstüne atılan heybelerin dikilmesi, demircilikte ve diğer işlerde Türklerin birbirlerine yaptıkları yardımlar dikkatleri çekmektedir.²⁰⁶

Türk toplum hayatında yardımlaşma geleneği daha çok aileler arasında kendini göstermektedir. Türk ailesinde erkek evladın babasına para (*yarmak*), anasına da mal (*davar*) verdiği bilinmektedir. Aile içerisinde yapılan yardımlaşmanın dışında, komşular arasında da yardımlaşma faaliyetlerinin yürütülmesi hayatın normal işlerinden görülürdü. Aile içi yardımlaşmada aile fertleri kendi aralarında işleri hallederlerdi. Bunları sıralayacak olursak; kapının açılıp kapatılması, evin süslenmesi ve döşenmesi, yatağın hazırlanması, ocağın yakılması, tuzun hazırlanması, unun elenmesi ve hamurun yoğrulması, ekmeğin yapılması, kap kacakların yıkanması, kapı önünün temizlenmesi, çadırın kurulması ve toplanması, kışlık evlerin üzerindeki karın temizlenmesi, kadınların ev işlerine yardım edilmesi, özellikle de bir ailede ölüm hadisesi olduğunda²⁰⁷ hem aile, hem komşular

198 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 108.

199 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 105.

200 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 108.

201 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 105.

202 B. Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 50, 69, 89, 208, 226.

203 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 334-335.

204 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 101, II, s. 322, II, s. 201, II, s. 203, II, s. 219, I, s. 235.

205 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 235, I, s. 234, II, s. 221; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 335.

206 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 210, 224, III, s. 70, 178.

207 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 93, I, s. 233, II, s. 96, II, s. 89, III, s. 101, II, s. 88, 113, II, s. 107, III,

ve hem de akrabalar müşterek hareket ederek birbirlerine yardım ettikleri malumdur.²⁰⁸

Bütün bunlar Türk toplum hayatında insanların birbirlerine yardım anlayışının ne kadar büyük mana ve kıymet taşıdığını da ortaya koymaktadır. Türk toplumunda *ukuşluş* ve *açıklık* (düşünceli ve güzel ahlaklı) insanın örnek insan tipi olarak kabul edilmesi bunu açık delilidir.

Toplumsal Tabakalar

Selçuklu devri Türk toplumunda iki sosyal tabaka vardı: Beyler ve halk (*kara budun*). Bunlar da kendi aralarında tabakalara ayrılırlardı. Beyler büyük ve küçük beylere; onlar da kendi arasında beyler *Hakan/Han* (Selçuklularda Yabgu ve Sultan), *yuğruş* (vezir), *öge* ve *öge tegit*, *inal* ve *tarkanlara*;²⁰⁹ halk ise meslek ve zanaatkarlar ile çiftçi, göçebe ve yoksullara ayrılırdı. Ancak bu sıralama bazı müelliflerin eserlerinde farklı şekilde de gösterilmiştir. Mesela Raşideddin Vatvat üç sosyal tabakadan bahseder ki, sanatkârları son tabakaya dahil etmiştir.²¹⁰

Oğuz boylarının sosyal düzeninde bey (*beg*) “el (*il*) sahibi” salahiyetli insan olarak kabul edilirdi. Oğuz Yabgu Devleti’nde sosyal düzenin karışık olduğuna şahit olurken, Selçuklu devri Türk toplumunun sosyal tabakalaşması daha da gelişmiştir. Oğuz Yabgu Devleti’nde siyasi sorumluluğu elinde tutan tabakanın başında *yabgu* ve *baygu* bulunmakta idi. Onlardan sonra yabgu naibleri olan *kül erkinler* gelirdi. Bunları da *inal* ve *atabey*, daha sonra *sübaşuları* geldiği görülmektedir. Bu siyasi tabakalaşmada Oğuz *kengeşi* (aksakallılar meclisi) ve hükümdar eşleri (Hatun) de önemli yer tutmaktadır.²¹¹ Selçuklular Devleti’nde sosyal tabakanın en üstünde beyler yer alsa da onlar arasındaki hiyerarşinin karışık olduğu ortaya çıkmaktadır. Mesela Büyük Selçuklu İmparatorluğu devrinde devlet hiyerarşisinde *yabgu* unvanının alt tabakaya düştüğü görülmektedir. Artık Beyler sınıfının en üst tabakasında “*Tanrıdan kut almış Hakan*” sultan yer almaktadır. Aynı düzeyde yer alanlar arasında şehzadeler de (sultanın oğulları) yer almaktadır. Orta Çağ Türklerinde sultan ve hakanın oğulları için “*tigin*” (tegin – kul) adı kullanılırdı ki bunlara “*kul*” denilmesinin sebebini yukarıda Alp Er Tunga’ya isnat edilen bir hürmet ve

s. 75, II, s. 100, 207.

208 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 335-336.

209 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 122, 434, 436; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 320; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I, Kuruluş Devri*, TTK. Yayınları, Ankara 2011, s. 4-5; Sergey Grigoreviç Agacanoğlu, *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 161-167, 207-218.

210 Raşideddin Vatvat, *Nameha-yi Raşidü’l-din Vatvat*, Teheran 1960, s. 45-46.

211 Agacanoğlu, *Oğuzlar*, s. 207-218.

sadakat işareti olduğunu söylemiştik.²¹² Onlardan bir derece aşağıda vezir gelirdi, ki buna Karahanlılarda “*yuruş*”,²¹³ Selçuklularda ise “*atabey*”²¹⁴ adı verilmekteydi. Böylece yabguluk derecesi üçüncü sıraya düşmüştür. Buna rağmen yabgunun statüsünde değişiklik olmadığını Kaşgarlı Mahmud’un onun hakkında “*halktan olup, Hakandan ikinci derece aşağıda yer alan şahsa verilen lakaptır*”²¹⁵ demesinden anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Selçuklu devrinde “*Yabgu*” Karahanlılar devrinde “*Melik*” demek olan *tüksinle aynı derece yer almaktaydı.*²¹⁶

Selçuklu devlet hiyerarşisinde tabakanın üçüncü katında “*öge*” (üye – üzv) denilen *büyük beyler* (budun beyleri) de yabgularla aynı sırada yer almaktaydı. Bunların derece olarak büyüklerine “*öge tegit*” denilmektedir ki bunlar “*halkın büyükleri ve şehzadelerin küçükleri*” olarak kabul edilmekteydi.²¹⁷

Tabakanın dördüncü derecesinde yer alan inalların statüsü dikkatleri çekmektedir. İnallar anne tarafından hükümdar aileye mensup olup baba tarafından başka olan prenslere verilen isimlerdi. Dîvânü Lugati’t-Türk’te: “*annesi hatun kökten, babası halktan gelen gençler için bir hitap şekli*”²¹⁸ olarak tarif edilirken, Kutadgu Bilig’de “*beyzade, inamlı insan*”²¹⁹ anlamında kullanılmıştır. Bu hükümdar ailesine mensup bir kızın ya da kadının halktan sıradan insanlarla evlenmesinde hukuki hiçbir engelin olmadığını da göstermektedir. Zira, Selçuklularda büyük Atabeylik sistemi bu yoldan

212 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 32.

213 Kaşgarlı, *Divan*, s. 706; Gülseri Okudan, Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti’nin, Teşkilat Tarihi, (Edit. E. Kalan), İksat Yayınları, Ankara 2019, s. 58; Fuat Köprülü, “Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri”, *T.A.*, Cilt V, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 440.442.443; Salim Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, *T.A.*, Cilt V, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.250; Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *DİA*, Cilt XLIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 79-80; Abdülkerim Özyayın, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, *DİA*, Cilt XLIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s. 82-83; R. Genç, “Karahanlılar Tarihi”, *Genel Türk Tarihi*, edit. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 693-713; Ahmed b. Hemdem Süheylî, *Nevadır-ı Süheylî*, İstanbul 1980, s. 111-112.

214 Atabeylik ile ilgili bak. Fuad Köprülü, “Ata”, *MEB, İ.A.*, C. 1, İstanbul 1965, ss.711-718; C. Alptekin, “Atabeg” *TDVİA*, C. 27, İstanbul 1991, ss.38-40; Y. Bedirhan-Z. Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Konya 2010, s. 31; A. Sevim- Y. Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1995, s.99,199; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993, s.97-157; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s.16, 27; A. Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün- Bugün*, İstanbul 1993, s.233.

215 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 355.

216 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 434; A. Donuk, “Eski Türk Devlet Teşkilatında “Tarhan” Unvanı ve Tarihi Gelişmesi”, *Tarih Dergisi* 0 (2011): ss.81-90;

217 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 356.

218 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 122.

219 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, beyit: 4497, 4805.

meydana gelmiştir. Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim de “Yımal” unvanını taşıyordu.²²⁰ Moğol istilasından önceki yani XII. asrın sonu-XIII. asrın başında Güney Sibirya'daki siyasî durumu anlatırken, Moğol dönemi tarihçisi Reşideddin, hükümdarları “inal” unvanını taşıyan iki Kırgız ülkesinden bahsediyor.²²¹

Tabakanın beşinci kısmında “bey” demek olan “tarkanlar” yer alırdı.²²² Tarkan deyimi Orhun Kitabelerinde, (8. Asır) Tonyukuk (Boyla Baga Tarkan)'un unvanları arasında, ayrıca dış temsilcilerden birini göstermek üzere “Oğul Tarkan” ve “Apa Tarkan” olarak da geçer. Sekizinci yüzyıldan kalma Ongin yazıtlarında “İşbara Tamgan Tarkan”, Gök Türk yazılı Suci yazıtında (8. Asır) “Kutluk Baga Tarkan” şekillerinde görüldüğü gibi, Elegeş kitabesinde de (8. Asır ?) “Tarhan” tabirinin geçtiği bildirilmektedir.²²³ Bilge Kagan'ın millete hitap ederken devlette idare edenlerden, idare edilenlere doğru yaptığı sıralamada da (Kagan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarkanlar, buyruk beyler, Dokuz Oğuz beyleri) bu unvan yer almaktadır.²²⁴

Selçuklu Devletinde var olan bu sıralamalar elbette ki eski Türk devlet geleneğinin devamı mahiyetindeydi. Ancak bazı Avrupalı şarkiyatçıların iddia ettikleri gibi bu yapılanma tamamaen halktan kopuk asiller sınıfı anlamına gelmiyordu. Kaynaklarımızın da bize kadar gelen ifadelerinden anlaşıldığı gibi bey olup da daha sonra yoksullaşan beylerden söz edildiği gibi,²²⁵ zaman içerisinde beylik makamına yükselmiş sıradan insanlar da bulunmaktaydı. Yani devletin yapısında yer alan bu derecelendirme sistemi bütün insanların içine dahil olabileceği bir sistemdi. Çin kaynakları Türk devletlerinde hiyerarşik olarak 28 dereceden söz etmektedir ki bunların başında “yabgu, şad, teğın, tutun vb.” devam etmektedir.²²⁶

Selçuklular devrinde Türk kadınları arasında da bir hiyerarşinin var olduğu bilinmektedir. Kaganlık ailesinden olmayan kadınların yazıtlar dönemi Türkçesinde kız, koduz, yutuz sözcükleriyle anılmasına karşın,

220 Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Çev. Ali Sevim), *Makaleler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, II, 440; Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-tarîh*, (Çev. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, IX, 387; Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtiü'z-zamân fî tarîhi'l-ayân*, (Çev. Ali Sevim), *Makaleler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, II, 35; Osman Türan, *Selçuklular Tarîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 86.

221 Mehmet Kıldıroğlu, “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 30 Erzurum 2006, ss. 133-166.

222 Li Mau-İsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 20-21.

223 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 128, str. 4.

224 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, s. 106.

225 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 362.

226 Liu Mau-İsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 20

kagan ailesinden olanların “katun” ve “kunçuy” sanlarını taşıması, Kafesoglu gibi bazı Türk tarihçilerinin karşıt görüşlerine rağmen, Türk Kağanlığı’ndaki yönetici yönetilen sınıf arasında hiyerarşik bir düzenin varlığını gösterir.²²⁷ Bunların başında hiç şüphesiz sultanların eşleri gelmektedir. Bunlara “oğlağın katun” denilirdi, ki burada “oğlağın” (nazlı) sözü “bolluk içinde yaşayan” manasına gelirken “saray kadını”nı ifade etmektedir.²²⁸ “Katun”lar (hatunlar), kelimenin eski manasında, hükümdar annesi veya eşleri, oğulları veya kocalarının yokluğunda, “terken” unvanı ile, devleti idare edebiliyorlardı.²²⁹ Hükümdarları eşleri olan “batun/katun”lardan bir derece aşağıda “kunçuy” adı verilen hükümdarların kızları gelirdi.²³⁰ Kağan ailesine mensup soyluluk unvanı olan *kunçuy*, Türk Kağanlık yazıtları dışında kalan Yenisey mezar taşı metinlerinde “hanım, eş, kari” karşılığında yaygınlaşmıştır. Kaşgarlı Mahmud’un, *kunçuy*u “Hatundan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses. Buradan alınarak *katun kunçuy* denir.”²³¹ tanımlaması Sultanların kızlarını ifade ettiğini göstermektedir. Bu hiyerarşinin üçüncü sırasında “uragut” denilen kadınlar yer alırdı. Her ne kadar Kaşgarlı Mahmut, *katunlan-* eylemiyle ilgili *uragut katunlandı* “avrat hanımlandı, han karısı seklene girdi.”²³² örneğini vererek, XI. yüzyılda *kağan* eşi ve sıradan bir kadının statü farkını dolaylı yoldan dile getirse de, Borovkov’un *Kur’an Tefsiri*’nde aynı eyleme “(bir kadımla) evlenmek” anlamının verilmesi²³³, sözcüğün üst düzey unvan özelliğinin, bu yüzyılda -bazı Türk boylarında- yavaş yavaş yitip sıradanlaştığının belirtisidir.²³⁴ Selçuklular devrinde uragut kadınların durumunu Türk ailesinde ortaya çıkan İslami tesirler belirlemiştir. Türk aile

227 Hatice Şirin User, “Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde *katun* ve *kunçuy*”, Mehmet Ölmez-Erhan Aydın-Peter Zieme-Mustafa S. Kaçalın (Yay.), *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2011, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, ss.281-294.

228 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 138; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 149-150.

229 Emel Esin, “Katun” *Erdem*, 7 (20), 1991, ss.471-482 ; İ. Kafesoglu, *Türkler ve Medeniyet*, Ankara 1957, s. 33-44; Kafesoglu, *Türk Bozkur Kültürü*, s. 257; A. Caferoğlu, “A. N. Samoyloviç, Ne Türki a Tsaritsa = Türkler Değil İmparatoriçadır”. *Ülkü*, 9/50, Ankara 1937; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 50-51; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s.370.

230 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 240; Hacer Tokyürek, “Runik Türk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Kadın Hiyerarşisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 61 (1), ss.119-130 ; Y. Memmedli, “Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 42 (1994), ss.95-110.

231 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 206.

232 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.206.

233 A.K. Borovkov, *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı* (XII.-XIII. Yüzyıllar), TDK Yayınları, Ankara 2002, s.126.

234 User, “Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde *katun* ve *kunçuy*”, s. 283.

yapısında çok eşliliğin ortaya çıkması “*uragut*”u *katun/hatun* etmiş, onların prensesler gibi süslenip sarayda dolaştığından söz edilir olmuştur.²³⁵

Selçuklular devrinde kadınlar arasındaki hiyerarşide “*uragutlar*”dan sonra, *günüler* (*künü/kuma*) gelirdi. Bu derecelendirmede son sırayı cariyeye yer alır. İlginç olan da şudur ki cariyeler hakkında Türk dil literatüründe çok fazla isimlendirme ve ifadeler vardır. Buradan da anlaşıldığına göre cariyelere hangi gözle bakıldığı ortaya çıkmaktadır.²³⁶ “Cariyeler kendisiyle “*arunulan*” “*arunçu*” veya Çin ipeği demek olan “*kaçaç*” adı veriliyordu. Bundan başka onlara “*As*”, “*kurnak*” ve “*künç*” de deniyordu. Oğuzlar, Kıpçaklar ve Suvarlar cariyeye için “*yaluguk*” kelimesini kullanırlardı.”²³⁷

M. A. Köymen’in bildirdiğine göre: “*Cariyenin aile hayatındaki rolünü ve görevini daha açık olarak gösteren bilgilere sahibiz. Yatağa alınacak yetişkin cariyeye “yinçek kız” veya “yinçke kız” deniyordu. O (adamın) kızı odalık edindiğinden söz edilmesi de cariyeye hakkındaki bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Adamın cariyesini başkasına geçici olarak peşkeş çektiği oluyordu. Cariyenin yalnız erkeğin keyfine tabi bir mal olduğunu sanmamalıdır. İktisadi hayatta da görüldüğü gibi, sahibi olan erkek ip eğirtmek suretiyle aile ekonomisinde cariyeden faydalanıyordu. Selçuklu İmparatorluğu vezirlik makamında bulunan Amidü'l-Mülk Kündüri'nin pek çok sayıda cariyesi olduğu bilinmektedir.*”²³⁸

Cariyeler arasından saray hatunluğuna, halktan insanlar arasından da beyliğe yükselenlerin olması²³⁹ Türk toplumunda asaletin güzel hususiyetlere, beceriyeye ve kabiliyete bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Halk arasında “*adam köklendi*” (asil oldu), “*bu adamın ahlakı bey ahlakıdır*”, “*bu er ol beğsiç*”²⁴⁰ gibi ata sözlerinin olduğunu da biliyoruz.

Selçuklu Toplumunda Beylerin Yaşayışları ve Halkla Münasebetleri

Selçuklu toplumunda beylerin yaşayışları hakkında malumatlar bulunmaktadır. Beyler taşrada yaşadıkları gibi, boy beylerinin şehirlerde de evlerinin olduğu, kendilerine ordu kurarak yerleştikleri bilinmektedir.²⁴¹ Beylerin karşılıklı anlaşmalı sulh içinde olmaları haline “*il*” denilirdi²⁴² ve

235 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 265.

236 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 317-318.

237 M. A. Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: LV (1975), ss.1-73.

238 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.33.

239 Yusif Has-Hacib, *Kutadgu Bilig*, 4999-5000 beyt.

240 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 253, III, s. 128.

241 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.41.

242 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 49.

“iki bey birbirleriyle barıştı”²⁴³ cümlesi beylerin aralarındaki ihtilafların veya çarpışmaların her zaman barış ile neticelenmediğine delalet etmektedir.²⁴⁴ Beylerin birbirlerine hediyeler gönderdikleri de oluyordu. Mesela bahar ayları geldiğinde “*kulkuş*” adlı ördeğe benzer bir kuşu beyler birbirlerine armağan olarak gönderiyorlardı.²⁴⁵ Beyler savaşçı liderlerdi. Kendi askeri birlikleri olup komutan olarak askerlerinin başında savaşa katılıyorlar, şehirleri ve kaleleri kuşatıyorlar, düşmanı yeniyorlar ya da savaşlarda yenilgiye uğrayabiliyorlardı.²⁴⁶ Beylerin bütün bu askeri faaliyetlerini bağımsız olarak kendi başlarına yapmadıklarını “*Han bey’e askerini toplattı*” cümlesi ile beylerin *Han*’ın hizmetinde ve emrinde olduklarını ortaya koymaktadır.²⁴⁷

Savaş olmadı barış dönemlerinde beylerin faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde beylerin saraylarında ya da çadırlarında istirahat ettikleri, ava çıktıkları, kuş ve hayvan avladıkları, obaları ve boylarının halkını ziyaret edip onların hâl hatırlarını sordukları ve problemleriyle ilgilendikleri bildirilmektedir.²⁴⁸ Beylerin halkla arasının çok iyi olduğu bilinmektedir. Sadece merkezi hükümetin durumunun zayıfladığı zamanlarda bazı beyler buldukları yerlerde devlete karşı isyan edip kendi halkına karşı zulmettikleri kaynaklarda haber verilmektedir. Mesela, Edip Ahmet Yükneki eserinin bir yerinde; “*Halk gözlerini beylere dikmişken, hür olan insanlar onların kölesi durumuna düştüler. Yöksul bir adamı gördüklerinde (hepsi) başlarını çevirir oldular ve onları görmezden geldiler.*”²⁴⁹ Beylerin yetkisi ne kadar sonsuz olursa olsun, halkın zalim beylere karşı, nadir de olsa, direnme hakkının bulunduğu görülmektedir. Çünkü, Kutadgu Bilig’de geçen “*Bey iyi olursa, budun da daima ona itaat eder, iyi ve güzel tavır ve harekete sahip olur*”²⁵⁰ ifadesinden, bey iyi olmazsa budunun ona itaat etmemekte mazur olduğu sonucu çıkarılabilir. Nitekim, yine aynı eserde beyliğin geçici olduğu, yani değiştirilebildiği tezi savunulmaktadır.²⁵¹ Yine “*her kim zengin olursa ona bey adı verilirdi*”²⁵² ifadesinden devlet ve toplum düzeninin bozulduğu zamanlarda ortaya

243 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 49; Bu hususta ayrıca bk. Mehmet Kaplan, “Türk Destanında Alp Tipi”, *Z. V. Toğan’a Armağan*, s. 207.

244 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.41.

245 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 337; Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.41.

246 “*Beyi düşman basdı*” – Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 10.

247 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 190; Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.42.

248 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 81, 187, 274, 299, 304.

249 Edib Ahme Yükneki, *Atabetü'l-hakayık*, R. R. Arat nşr., İstanbul 1951, s. 74; Ayrıca bak. A. Temir, “Atabetü'l-Hakayık”, *Bellekten*, c. XVIII, Sayı: 70, 1954.

250 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s. 75.

251 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.47.

252 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 362.

çıkan Türk töresine uygun olmayan durumlar olup, bu hareketler toplum hayatında sürekli meydana gelen olaylar değildir.

Beylerle halk arasındaki münasebetleri “*tartıgçı*” adı verilen aracılar kurarlardı. Tartıgçıların gönderdiği haberlere ise “*çalınk*” denilirdi. Beyler sefere çıktıkları zaman halk tarafından orduya “*tabguk*” adı verilen hediyeler verilirdi. Beyin kendisine verilen hediyelere de “*artut*” denilmekteydi.²⁵³

Aslında XI. asırda Türklerde bir nevi bey kültürünün bulunduğu Kutadgu Bilig’de geçen şu cümlelerde açıkça anlaşılmalıdır: “*Bey’in sözü kapalı gönülleri açar*”; “*Beyler kul’a iltifat ederlerse, kul bunu hayatı boyunca unutmaz*”; “*Adil Bey’in yüzünü gören kutlu olur*”.²⁵⁴

Beyin boy içinde en yüksek makama sahip olması sebebi ile boy içindeki “*divan*” işlerine beylerin başkanlık ettiği bilinmektedir. Buna “*koşuladı*” denilmektedir ki, halkın beylere şikâyet ettiği olaylar bir hayli fazla idi.²⁵⁵ Şikâyetlerin özelliğine göre beylerin suçlulara cezalar verdiği hatta “*Bey’in birinin boynunu vurdurduğu*”,²⁵⁶ zamanlar da oluyordu. “*Eğer birisi bey’e saygısızlık gösterirse, bey hiddetlenir ve baş keser, damar deleş, kanı emer, içer*”²⁵⁷ İfadelerinden de anlaşıldığına göre beylerin salâhiyetlerinin ne denli fazla olduğunu göstermektedir.

Genellikle Türk toplumunda beylerin özellikleri arasında dürüstlük, doğruluk, iyilik sever ve adil olma öne çıkmaktadır.²⁵⁸ Bey halka karşı iyi ve adil olursa, onun faydasının bütün halka dokunacağı kanaati hakimdi.²⁵⁹ İdrisî eserinde, Türk beylerinden bahsederken “*cengaver, tedbirli, metin ve adildirler*”, ifadesini kullanmaktadır.²⁶⁰

Selçuklu Toplumunda Meslek ve Zanaat Sahibi Olmak

Halkın meslek sahibi olanları arasında zarif ve itibar olanların üst tabakayı teşkil ettikleri, herkesin, bilhassa gençlerin itibar (*tayuk*) olmağa çalıştıkları anlaşılıyor. “*Genç kibarlandı, kibar kıyafetine girdi*”²⁶¹ denmesi bunu göstermektedir. “*Taylanğ er*”, ince, itibar sahibi, güzel, boylu - boslu, rengi

253 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 109, 375-376, 462, III, s. 365.

254 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s.234, 253.

255 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 326, III, s. 376, 397.

256 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.298.

257 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s. 297.

258 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s.152.

259 Yusuf has Hacib, *Kutadgu Bilig*, II, s.239.

260 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. H. D. Yıldız), TTK. Ankara 1990, s. 326.

261 Kaşgarlı, *Divan*, III, s.124, 148.

parlak, elbisesi temiz adam demektir.²⁶² Bunun manevi ve maddi yönleriyle ideal bir Türk tipi sayıldığı şüphesizdir.²⁶³ Hürmete ve izzete halk arasında büyük ehemmiyet verilmekteydi. “O, onu bey yerine koydu”²⁶⁴ sözünden de anlaşıldığı gibi bey sınıfının da halktan kabul edilebildiği ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan “O (adam) beylerle bir sırada oturdu”²⁶⁵ cümlesi, halk arasında beyler tabakasına geçmek için bir gayret bulunduğu delili olarak kabul edilebilir.²⁶⁶

“Sağınluj er”, sağını, sağacak (hayvanı) olan halkın orta tabakasını teşkil ediyordu. Bu tabakaya dahil olan kimse, maddi bakımdan başkasına muhtaç olmuyor demektir.²⁶⁷

Türklerde halk mesleklerine göre isimlendirilirlerdi. Ziraatla meşgul olanlara “*tarişçi*” (*tarımcı*) adı verilirdi.²⁶⁸ Tahıl öğütenlere veya bu işle meşgul olanlara “*üğütici*” (*öğütücü*)²⁶⁹ denirdi. Ekmek pişirip satanlara “*ekmekçi*” manasında “*etmekçi*” adı verilirken,²⁷⁰ mesleğine göre sonraki sırada kasaplar gelirdi. Kasaplara Türkler “*etçi*” (etle uğraşan kişi) adını vermişlerdir.²⁷¹

Öyle bilinmektedir ki Türklerde koyun sağanlar diye bir meslek vardı. Bunlara “*koy saşkuçi*”, yani koyun sütü sağanlar adı verilmiştir.²⁷² Aşçılık da ayrıca bağımsız bir meslek olarak kabul edilmiş ve bu mesleği icra edenlere “*salçi*” denilmiştir.²⁷³ Toplumda şarap ve içki satanlar da vardı bunlara da “*timçi*” denilirdi.²⁷⁴

Giyim kuşamla ilgili icra ettikleri mesleklere göre isimlendirilirlerdi. Terzilere “*yiçi*”, ayakkabı ve çizme (*çizme/çarık*) dikenlere “*etiükçi*”, dericilikle meşgul olanlara ise “*erükleme*” adı verilirdi.²⁷⁵

262 Kaşgarlı, *Divan*, III, s.386.

263 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.47.

264 Kaşgarlı, *Divan*, III, s.282, 339.

265 Kaşgarlı, *Divan*, I, s.499.

266 Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.48.

267 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.218; Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.48.

268 Kaşgarlı, *Divan*, II, s.49, 51, III, s. 242.

269 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 51.

270 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 358.

271 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 48-49.

272 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 50; T. Tekin – M. Ölmez, *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul 2003, s.20.

273 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 442.

274 Timçi sözündeki tim şarap kabı manasındadır. Bak. Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 136.

275 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 49, 306, II, s. 3, III, s. 216; Serkan Şen, *Orhon, Uyğur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Doktora Tezi, Samsun 2007, s.41, 105.

Silahçılık, yani silah imalatı Türklerde en meşhur mesleklerden biri olarak kabul edilirdi. Bunlara umumiyetle günümüzde de söylendiği gibi “*temürçi*” (demirci) adı verilirdi.²⁷⁶ Ancak demircilik mesleği daha çok demir işiyle meşgul olanlara verilirdi. Burada aslında ok imal edenlere “*okçı*” (okçu) “*ok yapan veya satan kimse*” denilirdi.²⁷⁷

Atçılık başlıca mesleklerden biri olup, at sürenlere “*at sürgüçü*”, meşe ve ağaçları koruyanlara “*ormancı*” manasında “*çorugki*” denilmekteydi.²⁷⁸ Iğaççı, marangozluk mesleği için kullanılan ığaççı sözü sonraki dönemlerde ağaççı olarak yaşamaktadır.²⁷⁹

Tabiplere, otlardan ve çeşitli bitkilerden ilaç hazırlayıp şifa bulmasına yardımcı olanlara “*emci*” adı verilirdi. Metinlerde âmçi “*doktor*” çoğunlukla “*otacı*” “*tabip*” sözüyle birlikte kullanılmıştır. Eski Türkçede hekimlik mesleği için temel olarak kullanılan sözcük “*otacı*”dır. Sözcüğün geldiği “*ot*” kökü Eski Türkçede “*bitki*” anlamının yanında “*ilaç*” anlamında da kullanılmıştır. “*Ot*”un ilaç anlamı bitki anlamından kaynaklanmıştır.²⁸⁰ Türk toplumunda kap kacak imal edenler de vardı. Bunlara “*ayakçı*” denilirdi. Kumaş dikenlere “*közek*” adı verilirken Türkler sanata “*uzluk*” derlerdi. Mesela “*uzluk öğrendi*”²⁸¹ derken el sanatlarından birini öğrendiği söylenmektedir.

Halkın yoksul kısmına “*çıgay*” denilmekteydi. Ancak, Türk toplumunda yoksulluğa karşı mücadele veriliyordu. “*O adam yoksullara para verdi*” (*üleşti*) sözünden de anlaşıldığına göre, imkânı olmayan fakir insanlara yardım edildiği söylenmektedir. Selçuklu devri Türk toplumunda bir ata sözü fakirliğe ve zenginliğe nasıl bakıldığını da göstermektedir: “*kurk ile gider zengin fakir olur*”.²⁸² Maddi zenginlikten ziyade gönül zenginliğinin daha önemli olduğunu, bunun yanına “gönül fakirliğinin” maddi yoksulluktan daha kötü bir hastalık olduğu düşünülürdü: “*gönülü yoksul olarak yaratılan bir kimseyi zengin etmek mümkün değildir*.”²⁸³ denilmiştir.

276 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 268; Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.106, 110, 112-115.

277 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 50, 199; Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* II, TTK. Yayınları, Ankara 2003, s.322; Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.123.

278 Kaşgarlı, *Divan*, II, s. 51, III, s. 187, 242.

279 Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.115-116.

280 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 38; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press 1972, s.34; Şen, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.215-216.

281 Kaşgarlı, *Divan*, I, s.253.

282 Kaşgarlı, *Divan*, I, s.249.

283 Kaşgarlı, *Divan*, III, s. 238-239.

Selçuklular devrinde yoksulluğa karşı devlet nezdinde mücadele edilirdi.²⁸⁴ Selçuklu sultanlarının yoksulları doyurmak ve onları barındırmak için çabalar sarfettiğini biliyoruz. Mesela Sultan Alp Arslan yoksulları doyurmak için günde 50 koyun kesilmesini emretmiştir.²⁸⁵ Yine de Türk toplumunda, umumiyetle de Selçuklu Devleti zamanında kapı kapı dolaşan kendine dilenciligi meslek edinen “*Karaçı*” denilen dilenciler olduğu gibi, yol kenarlarında, köylerde ve şehirlerde dilencilik eden “*umduçi*” (bir şey uman manasında) denilen yoksul insanlar da bulunmaktaydı.²⁸⁶

SONUÇ

Türk toplumunda aile kavramı her zaman önemli bulunmuş ve birliğin beraberliğin devamı için korunmuştur. Alınan kararlarda aile bireyleri fikirlerini beyan edebilmiş; kadınlar toplumda korunmuş, gözetilmiş, ön planda tutulmuş ve çocuklar daha sonra evlenip kendi hayatlarını kursalar dahi aile büyükleri ile olan iletişimlerini saygı sevgi çerçevesinde koruyabilmiştir. Aile bireylerinin birbirlerine olan bu bağlılığı devletin sosyal yapısını da şekillendirmede etkin rol oynamıştır. İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönemlerde de aile ve devlet yapılarında benzeri izlere rastlamak mümkündür. Türk toplumlarında töreler toplum kurallarının düzenlenmesinde her daim etkin oynamış, sosyal yapı ise sınıf ayrımına fırsat vermemiştir.

Selçuklu döneminde sıklıkla kullanılan sözcüklerin bolca örneklendirildiği çalışmamız Türk toplum ve devlet yapısını dönemin kendi şartları ile gözler önün sermektedir.

284 Ahmet Yıldırım, “Yoksulluğun Sebep Olduğu İslam Kentlerinde Dilenci ve Dilencilik”, *Vâkıf ve Yoksullukla Mücadele*, (Editörler, Mehmet Bulut, Cem Korkut, Safa Yıldırım), İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, ss. 123-144.

285 Sadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseyinî, *Ahbâr üd-devlet is-Selçukyye*, TTK. Yayınları, Ankara 1999, s. 38.

286 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 125, 445, Köymen, “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, s.51; Mehmet Suat Bal, “Türkiye Selçuklu Devleti’ndeki Sosyal Kurumların Teşekkülünde Rol Oynayan Kişilerin Siyasi ve Ekonomik Durumları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35 (2016): ss.21-42; Mehmet Demirtaş, “Osmanlı Başkenti’nde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 20 (2006): 81-104; Y. Bedirhan- Z. Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya 2010, s.144; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, s. 341.

KAYNAKÇA

- Açık, Tuncay (2016). “Kutadgu Bilig’de Devlet Yönetimi”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (Şubat): ss.419-438.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç (2013). *Oğuzlar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ahmetbeyoğlu, Ali (2020). “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (1): ss.29-50.
- Ak, Mehmet (2010). “Antalya’da Yörükler ve Yörük Kültürü”, *Dünden Bugüne Antalya*, c. 2, Antalya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Antalya.
- Ak, Mehmet (2015). *Töke Yörükleri*, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Alimov, Rysbek (2017). “Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzeltmeler (2. Talas Yazıtı Örneğinde)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, Cilt 65, Sayı 1, ss.129 – 144.
- Alptekin, C. (1991). “Atabeg” *TDVİA*, C. 27, İstanbul, ss.38-40.
- Arat, Reşid R. (2003). *Kutadgu Bilig II*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Arık, Feda Şamil (1996). “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I. Suçlar ve Cezalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1995, C. XVII, Sayı: 28, A.Ü. DTCF Tarih Bölümü, Ankara, ss.1-50.
- Ayaz, F. Yahya (1996). “Vezir”, *DİA*, Cilt XLIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 79-80.
- Aydın, M. Akif (2021). *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Ayvaz, Salih (2021). *Eski Türk Yazıtlarına Göre Töre ve Örfi Hukuk*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lüğeti* (ADDL), Bakı 2007.
- Bal, Mehmet S. (2016). “Türkiye Selçuklu Devleti’ndeki Sosyal Kurumların Teşekkülünde Rol Oynayan Kişilerin Siyasi ve Ekonomik Durumları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35: ss.21-42.
- Balcı, C. (2018). *Türk Devlet Töresi*, Bilge Oğuz Kitabevi, İstanbul.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. H. D. Yıldız), TTK. Ankara.
- Başdin, Aziz (2017). “İçtimai Gelenekler Açısından Selçuklularda Toy, Düğün Törenleri ve Gelenekleri (Sultan Alp Arslan Dönemi)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 Aralık/December, ss./pp. 400-406.
- Bedir, A. (2020). “Türklerin İktisadi Hayatında Sosyal Yardımlaşma”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (3), ss.1141-1169.

- Bedirhan, Y.- Atçeken, Z. (2010). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Bedrân Ebu'l-Ayneyn Bedrân (Tarihsiz). *el-Fıkhu'l-Mukârenü li'l-Abvâli's-Şahiyye beyne'l-Mezâhibi'l-Erbaati's-Sünniyye ve'l-Mezhebi'l-Cağferiyye ve'l-Kanûn*, Beyrut.
- Beşevliyev, V. (1945). "Proto-Bulgar Dini", çeviren T. Acaroğlu, *Belleten* cilt: IX, sayı: 34, ss. 213-261.
- Bilmen, Ömer Nuhu (1985). *Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu II*, İstanbul.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* (XII.-XIII. Yüzyıllar), TDK Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1937). "A. N. Samoyloviç, Ne Türki a Tsaritsa = Türkler Değil İm-paratoriçadır". *Ülkü*, 9/50, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1939). "Türk Teamül Hukukunda Evlatlık", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. II, s. 97-118.
- Caferoğlu, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet (1973). "Anadolu Etnik Yapısının Oğuz-Türkmen-Yörük Üçlüsü", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. V, cüz: 1-4, İstanbul, ss.75-86.
- Chavannes, Edouard (2007). *Batı Türkleri/Çin Kaynaklarına Göre*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Chelhod, J. (1985). "Kâbila", EI2 (İng.), IV, 334-335. "Kabile", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, İstanbul V, 1605-1606.
- Clauson, Sir Gerard (1966). "Three Mongolian Kotes", *Prof. Dr. B. Rintchen Armağanı*, Wiesbaden.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Çetinkaya, G. (2015). *Dede Korkut Hikâyeleri'nde Semboller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dalgın, N. (1999). *İslâm Hukukunda Boşama Yetkisi*, Etüt Yayınları, İstanbul.
- Demirtaş, Mehmet (2006). "Osmanlı Başkenti'nde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 20, ss.81-104.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II*, Wiesbaden.
- Donuk, A. (2011). "Eski Türk Devlet Teşkilatında "Tarhan" Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Tarih Dergisi* 0: ss.81-90.
- Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (2005). *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Çev. Ali Sevim), Makaleler, Berikan Yayınevi, Ankara.

- Ebü'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (1967). *el-Hefevâtü'n-nâdire mine'l-mu'akkalîne'l-melhûzîn ve's-sekatâtü'l-bâdire mine'l-muğaffelîne'l-mahzûzîn*, Dimaşk.
- Edib Ahme Yükneki (1951). *Atabetü'l-hakayık*, R. R. Arat nşr., İstanbul.
- Eraslan, K. (1986). “Boz-Ok Ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 34, ss.5-8.
- Eremrem, Nuray (2000). “Eski Türklerde Aile”, *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri Bildiriler Kitabı*, İstanbul, ss.21-32.
- Ergin, M. (2009). *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Esin, Emel (1991). “Katun”, *Erdem*, 7 (20), ss.471-482.
- Genç, R. (1974). *Divanü Lügati't-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a Göre XL. Yüzyılda Türk İllerinin Siyası, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Genç, R. (2002). “Karahanlılar Tarihi”, *Genel Türk Tarihi*, edit. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 693-713.
- Göde, Kemal (2003). “Tarih İçinde Oğuz Boyları ve Göller Bölgesindeki İzleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 8, Isparta, s. 30-53.
- Gökalp, Z. (1917). “Aile Ahlakı”, Yeni Mecmua, cilt I, Sayı: 10, s. 181-186, Sayı: 11, s. 201-201, Sayı: 12, s. 221-223, Sayı: 13, s. 241-245, Sayı: 14, s. 261-265, Sayı: 15, s. 281-285, Sayı: 16, s. 301-304, Sayı: 17, s. 321-324, Sayı: 18, s. 341-343, Sayı: 19, s. 361-364, Sayı: 20, s. 381-383, Sayı: 21, s. 401-403, Sayı: 22, s. 421-424.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gömeç, S. (2000). “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20, ss.51-92.
- Gönüllü, Rıza (1989). “Türkler'de Kalmın Âdeti”, *Türk Kültürü*, (Eylül). Sayı: 317, s. 53.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç (2002). *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- Gül, Bülent (2021). “Uygurlarda ve Moğollarda Evlatlık Uygulamaları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Özel Sayı I, Aralık, ss.129-140.
- Güleç, Hasan (2007). “Oğul”, *DİA*. İstanbul, C. 33, ss. 320-321.
- Gülensoy, Tüncer (1997). “Alanya-Antalya Yöresindeki Türk Yer Adları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan, yıl: XXXIII/1-2, (1995), Ankara, s. 133-134.
- Güllüdağ, Nesrin (2002). “Bursa İlindeki Boy, Oymak, Oba ve Kişi Adlarından Oluşan Yer Adları”, *Bursa Uludağ Üniversitesi I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildir Kitabı*, Bursa, ss.667-674;

- Gümüşçü, O. (2002). “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler”, *Türkler*, 6, 358-364.
- Gürkan, Menderes (2011). “İslam Aile Hukukunda Karıya Tamınan Boşama Yetkisi: Tefvîzü’l-Talâk”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 18, ss. 275-310.
- Halaçoğlu, Yusuf (2000). “Osmanlı Döneminde Türkiye’nin Nüfus Yapısı ve Aşiretler”, *Anadolu’da ve Rumeli’de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumunu Bildirileri*, Yörtürk Vakfı Yay., Ankara, ss. 141-142.
- Halaçoğlu, Yusuf (2010). *Türkiye’nin Derin Kökleri Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babiâli Kültür Yay., İstanbul.
- Hamilton J. (1962). “Tokuz-Oguz et On-Uygur”, *JA*, CCL, 1, s. 24.
- İbn Fadlan (2017). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Yay. R. Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul. *Dede Korkut Kitabı* (2013). Dresden Nüshasını Ashından Okuyan ve Sadeleştiren Yunus Zeyrek, Eskişehir.
- İbnü’l-Esîr, Ebu’l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü’l-Esîr (1987). *el-Kâmil fi’t-tarih IX*, (Çev. Abdülkerim Özeydin), İstanbul.
- İlhan, Sinan (2022). “Türk ve İslam Tarihinde Bir Sayfa: Bâbürnâme’de Hazarlar”, *Dini Araştırmalar* 25/63 (Aralık), 603-630.
- İnan, A. (1941-1942). “Kazak-Kırgızlar’da ‘Yeğenlik Hakkı’ ve ‘Konuk Aş’ Meseleleri”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, C: 1, ss. s.281-291.
- İnan, A. (1956). Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 4, ss.179-195.
- İnan, A. (1987). “Güvey”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, (2. Bsk), c. I, ss. 335-340.
- İnan, A. (1987). “Han-ı Yağma Deyiminin Kökeni”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, (2. Bsk.), c. I, ss. 645-648.
- İnan, A. (1987). “Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, (2. Baskı), c. I, ss. 628-644.
- İnan, A. (1987). “Umay İlahesi Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, (2. Bsk.), c. I, ss. 397-399.
- İnan, A. (1991). “Yasa, Töre-Türe ve şeriat”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, ss. 222-228.
- Kafesoğlu, İ. (1966). “Tarihte ‘Türk adı’”, *Reşid Rahmetli Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, ss.306- 319.
- Kafesoğlu, İ. (1995). *Türkler ve Medeniyet*, Hamle Yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kaplan, Mehmet (1955), “Türk Destanında Alp Tipi”, *Zeki Velidi Togan’a Armağan*, İstanbul, ss. 204-213.
- Kaşgarlı Mahmud (1990). *Divanü Lügati’t-Türk I-II*, (Tıpkıbasım), Ankara.

- Kıldıroğlu, Mehmet (2006). “IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 30 Erzurum, ss. 133-166.
- Kitabi-Dede Qorqud izablı lüğeti*, Bakı 1999.
- Koca, Salim (2002b). “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat”, (Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca). *Türkler* Cilt 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.147-162.
- Köprülü, Fuad (1965). “Ata ”, *MEB, İ.A*, C. 1, İstanbul, ss.711-718.
- Köprülü, Fuat (2002). “Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri”, *T.A*, Cilt V, edit. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 440-443.
- Köymen, M. A. (1975). “Alp Arslan Zamanı Türk toplum Hayatı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: LV ss.1-73.
- Köymen, M. A. (1993). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK. Yayınevi, Ankara.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu I, Kuruluş Devri*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Köymen, M. Altay (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 3. Cilt Alp Arslan ve Zamanı*, TTK. Basımevi, Ankara.
- Liu Mau-Tsai (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları.
- Malov, S. E. (1952), *Eniseyskaya Pismennost' Tyurkov*, Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Basımevi.
- Memmedli, Y. (1994). “Eski Türkçede Şahıs Adları ve Ünvanları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 42, ss.95-110.
- Midilli, M. (2022). “Gelmezsem İrâdetin Elinde Olsun: Osmanlı Aile Hukukunda Tefvîz-i Talâkın Fetvalara Yansıyan Hükümleri ve Mezhep-içi Çözüm Yolu Olarak İşlevi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 12, 1: ss.1-27.
- Muhammed Ebu Zehra (2012). *el-Abvâliü’ş-Şahsiyye*, Kahire.
- Odabaşı, Zehra (2019). “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar “, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5: ss.150-164.
- Oğuz, E. (2009). *Hedef Ülke Afganistan*, İstanbul.
- Okudan, Gülseri (2019). *Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti'nin, Teşkilat Tarihi*, (Edit. E. Kalan), İksat Yayınları, Ankara.
- Orhonlu, Cengiz (2015). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul.
- Orkun, H. N.(1994). *Eski Türk Yazıtları*, TDK. Yayınları, Ankara.
- Ögel, B. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I, İstanbul.
- Ögel, B. (1989). *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araş. Vakfı, İstanbul.
- Özaydın, A. (1996). “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik”, *DİA*, Cilt XLIII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 82-83.
- Radlov, V.V. (1898-1911). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, (Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi) Tom 1, çast' 1, İmperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg.
- Sadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseyinî (1999). *Abbâr üd-devlet is-Selçukyye*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Sertkaya, O. F. (2017). Köl Tigin (K-10)'da Geçen Öd Tenri 'Zaman Tanrısı' ile İlgili Fiili Yaşamak 'Yaşamak' mı, Yasamak 'Tanzim Etmek, Düzenlemek' mi, Yoksa Aymak 'Demek, Söylemek' mi Okumalıyız? . *Journal of Old Turkic Studies*, 1 (2), ss.55-63 .
- Sevim, A. - Yücel, Y. (1995). *Türkiye Tarihi*, Ankara.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî (2011). *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*, Yayınlayan A. Sevim, TTK. Yayınları, Ankara.
- Süheyli, Ahmed b. Hemdem (1980). *Nevadır-ı Süheyli*, İstanbul.
- Sümer, F. (2001). “Teke veya Tekke”. İslam Ansiklopedisi, Eskişehir: MEB Yayınları, (12/1): 123-124.
- Sümer, F. (2017). *Oğuzlar, (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Sümer, Faruk (2002). “Anadolu'da Oğuz Boylarına Ait Yer Adları”, *Türkler*, c. 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss. 338-354.
- Şahin, S. (2016). “Afganistan'daki Türkmen Varlığı ve Kültürü Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*. 5(3): ss.1144 - 1160.
- Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (2005). *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-ayân*, (Çev. Ali Sevim), Berikan Yayınevi, Ankara.
- Şemseddin Sami (2012). *Kamus-i Türkî*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Şen, Serkan(2007). *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Doktora Tezi, Samsun.
- Şirazî, Ebu İshak (1370/1951). *Kıtab al-tenbih*, Kahire.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, I-VIII, (1963-1982). Haz. Ömer Asım Aksoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, c. III, s. 692.
- Tanrıverdi, Hasan (2011). “İslam Hukukunda Boşanma Tazminatı (Mut'a), *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz, Cilt:10 Sayı:38, ss.443-463.
- Taşagül, Ahmet (1992). “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıcından Osmanlı dönemine Kadar*, I. Kitap, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, ss.101-111.

- Tekin, T. –Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul.
- Temir, A. (1954). “Atabetü’l-Hakayik”, *Bellekten*, c. XVIII, Sayı: 70, ss. 267-271.
- Terzioğlu, Ahmet H. (2022). *Saka Ham Alp Er Tunga*, Panama Yayıncılık, İstanbul.
- Tezcan, S. (1994). “Süheyl ü Nev-bahar Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, Sayı: 6, Ankara, ss. 239-245.
- Tokyürek, Hacer (2013). “Runik Türk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Kadın Hiyerarşisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Bellekten*, 61 (1) , ss.119-130.
- Turan, Ahmet (2022). “Törellerimizde “Kalın” (Başlık) Âdeti”, *Genel Türk tarihi Araştırmaları Dergisi*, Volume 4, Issue 8, ss. 481 – 498.
- Turan, O. (1945). “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Bellekten*, Temmuz , Cilt 9 - Sayı 35, ss. 305-318.
- Turan, O. (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK. Yayınevi, Ankara. Taneri, A. (1993). *Türk Devlet Geleneği Dün- Bugün*, İstanbul.
- Turan, O. (1996). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul.
- Usev, N. (2009) “Talas’ta yeni bulunan eski Türk yazıtı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1 (41), ss. 17-24.
- User, Hatice Ş. (2011). “Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde katun ve kunçuy”, (Yay.), Mehmet Ölmez-Erhan Aydın-Peter Zieme-Mustafa S. Kaçalın, *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2011, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, ss.281-294.
- Ünal, M. A. (1996). “XV. ve XVI. Yüzyılda Teke Sancağında Cema’at ve Aşiretler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2): 221-238.
- Üzülmmez, Eşref (2012). *Divanü Lügati’t-Türk’de Geçen İdari Ve Askeri Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Vatvat, Raşideddin (1960). *Nameha-yi Raşidü’l-d-din Vatvat*, Tehran.
- Yargı, M. Ali (2012). “Bedel Karşılığında Boşanma ve Muhâlea Uygulamaları: Suudi Arabistan’da Bir İnceleme”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (1), ss.141-172.
- Yıldırım, Ahmet (2019). “Yoksulluğun Sebep Olduğu İslam Kentlerinde Dilenci ve Dilencilik”, *Vakıf ve Yoksullukla Mücadele*, (Editörler, Mehmet Bulut, Cem Korkut, Safa Yıldırım), İstanbul Zaim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 123-144.
- Yörükân, Yusuf Z. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul.
- Yusuf Has Hacip (2016). *Kutadgu Bilig*, Say Yayınları, İstanbul.